

OP ZOEK NAAR DE BELIJDENDE VOLKSKERK

*Notities over het kerkelijk-kerkrechtelijk denken van
dr. Ph. J. Hoedemaker, inzonderheid met betrekking tot zijn oppositie
tegen het z.g. 'Doleantie-kerkrecht' van
dr. A. Kuyper en dr. F. L. Rutgers*

REDE

GEHOUDEN BIJ DE OVERDRACHT VAN HET
RECTORAAT DER THEOLOGISCHE HOGESCHOOL
VAN DE GEREFORMEERDE KERKEN IN NEDERLAND
OP 16 MAART 1967

DOOR

J. KAMPHUIS

UITGEVERIJ „DE VUURBAAK” – GRONINGEN

1967

Aan de nagedachtenis van Vader

Het is in gereformeerde kring lang opmerkelijk stil gebleven rond de persoon en de kerkrechtelijke opvattingen van dr. Ph. J. Hoedemaker¹, de aanvankelijke medestander van Kuyper in diens strijd tégen de organisatie van 1816 en vóór de herleving van de 'Gereformeerde beginselen'² en de latere meest-radicalere tegenstander van het kerkrecht der Doleantie, zoals het vooral door Kuyper en F. L. Rutgers is ontwikkeld, het kerkrecht dat zware nadruk legt op de zelfstandigheid van de plaatselijke kerken, dat het kerkverband confoederatief van aard acht en de belijdenis ziet als accoord van kerkelijke gemeenschap³, om enkele naar voren springende notities in het kort en voorlopig aan te duiden. Al aanstonds valt dat zwijgen op bij de mannen van de eerste generatie: De Savornin Lohman, Rutgers, Kuyper.

Bij Hoedemakers vertrek van de Vrije Universiteit kwam het wel tot een dispuut met De Savornin Lohman⁴, maar deze bezat de mogelijkheid niet Hoedemaker te verstaan in de diepgang van zijn theologische en kerkelijke bezwaren⁵; zijn weerwoord⁶ maakt ook vandaag op de lezer een wat matte en

¹ Zie voor Hoedemakers biografie de *Levensschets*, die zijn zoon onder de initialen Q.N. heeft gegeven in het *Gedenkboek ter gelegenheid van zijn 40-jarige ambtsbediening*, Leiden 1908, p. 1-38 en de dissertatie van G. Ph. Scheers, *Philippus Jacobus Hoedemaker*, Wageningen 1939. De bibliografie door Scheers, o.c., p. 290-296 gegeven is 'hier en daar aangevuld en verbeterd' in het art. over Hoedemaker in J. P. de Bie en J. Loosjes, *Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland IV*, p. 59-64.

² Cf. zijn redevoering bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit te Amsterdam: *De herleving der Gereformeerde beginselen in haar beteekenis voor de Kerk, de prediking, de katecheze, het diaconaat en de zending*, Amsterdam 1883.

³ Zie Bijlage I.

⁴ Lohman had bij het vermelden van de academische fata sober gewag gemaakt van Hoedemakers ontslagaanvraag en daarbij opgemerkt, dat deze „gelukkig” niet was ingediend „omdat hij het niet eens is met den grondslag der stichting”. Daarop vatte Hoedemaker vlam en zond zijn brochure in het licht *Aan Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman. „Eéne belijdenis?” Een ernstige vraag naar aanleiding van mijn aftreden als hoogleraar aan de V.U.*, Amsterdam, 1887, waarin hij met passie de vraag opwerpt of „gij en ik evenveel recht (hebben) te beweren, dat wij getrouw zijn aan de belijdenis onzer Kerk, die zoowel gij als ik met onze handteekening hebben bekrachtigd?” Hebben wij beiden „ééne belijdenis, gij die de Hervormde Kerk oplost in een bond van kerken contractueel samengevoegd en ik, die haar als eene onverbreekbare eenheid beschouw?”, p. 9.

⁵ Cf. het hoofdstuk Hoedemaker in L. C. Suttrop, *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924. Zijn leven en werken*, 's Gravenhage 1948, p. 241-254 en Scheers, o.c., p. 96 en p. 146-151, waar uit een brief, die Lohman in 1897 aan Hoedemaker schreef, deze voor heel de verhouding tussen beiden kenmerkende zinnen worden aangehaald: „Nu ik wil gaarne erkennen, dat ik van deze dingen weinig verstand heb en dat uw geschrift (sc. de brochure *Heel de Kerk en heel het Volk!*, Sneek 1897) voor een deel door mij niet is begrepen”.

formele indruk, al geeft zijn: „Gij wacht op eene Reformatie die nooit zal komen”⁷ wèl stof tot denken. Maar in het kerkelijk en kerkrechtelijk geding rond 1886 was Lohman tenslotte min of meer een randfiguur, zoals hij zichzelf ook in het begin van zijn antwoord aan Hoedemaker tekent⁸. Het eigenlijke debat had gevoerd moeten worden tussen éerzijds Kuyper en Rutgers en anderzijds Hoedemaker. Nu is daar wel af en toe een mogelijkheid toe geweest en soms een begin mee gemaakt. Hoedemaker heeft zakelijk protest aangetekend tegen Rutgers oratie over het Kerkverband uit 1882, toen hij als aftredend rector van de Vrije Universiteit sprak over *De Herleving der Gerformeerde beginselen*. Over de aard van het kerkverband merkt hij hier op:

„Maar het is ook geen bloot confoederatief verband waarin zij tot die Kerken staan. De eenheid openbaart zich van lieverlede in steeds ruimeren kring, en die openbaring is onmisbaar tot het *welwezen* der Kerk.

Geene hoogere macht wordt gecreëerd, wanneer de Kerken van eene streek of van een land, als Kerk samen komen. De bestaande macht wordt slechts uitgebreid en bestuurd.

Dientengevolge zijn de Classen niet wezenlijk van de Kerkeraden, de Synoden van de Classen onderscheiden”⁹ en reeds in deze rede kondigt zich in de controversen met Rutgers zijn slagwoord van later tijd: ‘reformatie door reorganisatie’ aan, als hij schrijft:

„Voorwaar, het beginsel van de Gereformeerde Kerk draagt de kiem van eene nieuwe ontwikkeling in zich, maar zij eischt de *Reformatie der kerk – juist en eerst* in het herstel der kerkorde, waardoor het lichaam des Heeren zijne normale gestalte verkrijgt”¹⁰.

Hier had tussen deze twee het debat voortgezet moeten worden. Juist tussen deze twee! Want Hoedemaker heeft Rutgers als de drijvende kracht achter Kuyper gezien, als het ging om de vragen van het kerkrecht. Hij zal later met spijt noteren: mijn invloed nam op Kuyper af „naarmate die van Prof. Rutgers. . . toenam”¹¹, maar – anders dan bij Kuyper – het kwam ook in de jaren van de collegiale omgang aan de Vrije Universiteit niet tot een persoonlijke verhouding¹², zo betekenisvol voor de werkelijke voortgang van een discussie.

⁶ A. F. de Savornin Lohman, *Aan Dr. Ph. J. Hoedemaker. Eene ernstige wedervraag*, Amsterdam 1887.

⁷ *o.c.*, p. 24. Zo zijn er wel meer krachtig-aansprekende passages aan te wijzen, maar Lohmans individualisme, dat ook hier doorschemert (p. 22) verlamt het betoog.

⁸ *o.c.*, p. 5 sq.: „ . . . het vermoeden (rijst) bij mij op, dat ik als Prügeljungen wordt gebruikt om de slagen te ontvangen die eigenlijk voor Dr. Kuyper en Dr. Rutgers bestemd zijn . . . wat mijn persoon betreft – nu ja! ik heb bij die kerkelijke beweging ook wel een handje meegeholpen. . . .”

⁹ *Herleving*, p. 18.

¹⁰ *o.c.*, p. 18.

¹¹ *De Gereformeerde Kerk* (voortaan te citeren als: *G.K.*) 1 aug. 1889, no. 43. Cf. het woord van A. W. Bronsveld in *Stemmen voor Waarheid en Vrede* van 27 dec. 1878 aan het adres van Rutgers: „In u, meer nog dan in Dr. Kuyper, zie ik op dit oogenblik den man, die de breuke tusschen broeders onheilbaar tracht te maken”.

¹² Scheers, *o.c.*, 98: Hoedemaker voelde „zich tot Dr. F. L. Rutgers in het geheel niet aangetrokken”.

Deze mannen, die beginselen uitdroegen, die naar de toekomst werkten, waren „levende raadselen” voor elkaar¹³.

En dan Kuiper-Hoedemaker. Hier lagen de persoonlijke verhoudingen heel anders. Kuiper spreekt in 1888 als aftredend rector over „onze oude vriend Hoedemaker”¹⁴ en Hoedemaker van zijn kant heeft vooral na de doleantie wel eens een bitter woord over Kuiper gesproken: „deze ridder, die de luipaard in zijn wapen voert”¹⁵, maar wist zich gedurende lange tijd hartelijk en intiem aan Kuiper verbonden en heeft zich gewacht hem persoonlijk onzuivere bedoelingen toe te dichten – ook toen de verwijdering was gekomen en de vriendschap onder de last van het conflict was bezwaken¹⁶. Tot een publieke confrontatie over de diepe tegenstellingen op kerkelijk en kerkrechtelijk gebied is het evenwel ook tussen Hoedemaker en Kuiper niet gekomen. Wel kondigt Hoedemaker reeds in *De Heraut* van 13 april 1879 de grondlijnen van zijn program ‘reformatie door reorganisatie’ aan en ontzegt hij zijn vertrouwen aan een actie, die zich tot een van de voorpostengevechten van de doleantie gereed maakte: wij vertrouwen „de geestelijke draagkracht van deze beweging niet”¹⁷, maar Kuipers reactie¹⁸ bereikt nauwelijks het principiële niveau. Ook wanneer Hoedemaker zich als hoogleraar aan de Vrije Universiteit verbindt, maakt hij van een opmerking van Kuiper¹⁹ gebruik, en is hij er weer bij de hoofdpunten van zijn

¹³ Zo C. A. Lingbeek, *Dr. Hoedemaker en de Doleantie*, in *Gedenkboek*, p. 135. Lingbeek werkt de tegenstelling Hoedemaker-Rutgers hier suggestief als volgt uit: „De man van de golvende lijn tegenover den man van de strakke lijn. De man, die in de geheele wereld beelden zag van de geestelijke dingen tegenover den man die – om zoo te spreken – alles terugbracht tot wiskundige formules. De idealist tegenover den realist”.

¹⁴ A. Kuiper, *Het Calvinisme en de Kunst*, Amsterdam 1888. De hele passage over Hoedemaker ook in J. C. Rullmann, *Kuiper-bibliografie II*, Kampen 1929, p. 241 sq. Cf. over de passage Hoedemaker *G.K.* 29 nov. 1888, no. 9.

¹⁵ *G.K.* 17 oct. 1889, no. 54.

¹⁶ Cf. Scheers, *o.c.*, p. 101 sqq. Hij wist zich de mindere van kuiper, maar bleef zelfstandig tegenover hem, zoals hij het zelf in een ongedateerde brief onder woorden brengt: „Gij zijt Kuiper, ik ben Hoedemaker, gij mijn meerdere, ik een andere” en nóg merkwaardiger, vooral in verband met het thema, dat ons bezig houdt: „Ook ik weet iets van de Reformatoren, al beken ik gaarne, dat in hen en in u eene kracht is, die ik mis” (cursief van ons).

¹⁷ *Heraut* 13 april 1879, no. 70, cursief van Hoedemaker. Het betrof hier het verzet van gereformeerde zijde tegen de nieuwe redactie van art. 38 van het Reglement op het Godsdienstonderwijs, waarin werd gesteld, dat bezwaren tegen de geloofsovertuiging der aannemelingen geen grond tot afwijzing opleverden, cf. W. Volger, *Om de vrijheid der Kerk*, Kampen 1954, p. 328 sqq. en J. C. Rullmann, *De strijd voor Kerkherstel*, Amsterdam, 1915, p. 209 sqq.

¹⁸ *Heraut* 27 apr. 1879, no. 72.

¹⁹ *Heraut* 23 mei 1880, no. 128: „Of wil men minder diep in deze kwestie indringen, dan zouden we toch vragen, of b.v. de benoeming van Dr. Hoedemaker tot hoogleeraar niet een overtuigend bewijs is, dat deze Stichting en haar leiders volstrekt niet aan de bedoelde eenzijdigheid mank gaan. Dit weet toch een iegelijk, dat Dr. Hoedemaker nog in '78 in ons eigen blad kerkrechtelijke adviezen gegeven heeft, die lang niet zoo onbeduidend van de onze afweken. En, wat nog sterker spreekt, althans in Amsterdam is het volstrekt geen geheim, dat Dr. Hoedemaker in de kerkelijke wereld te dezer plaatse, uit overtuiging, nog onlangs bestreden heeft wat wij voorstonden”.

overtuiging in Kuypers blad uiteen te zetten²⁰, maar weer komt het niet tot een diepgaande confrontatie tussen beide strijders tegen de organisatie van 1816.

Deze negatieve lijn van het ontbreken van een tot de fundamentele tegenstellingen doorstotende discussie loopt ook na de Doleantie door. Het is Hoedemakers regelmatig weerkerende klacht geweest, „dat ons volk de eigenlijke vraagstukken, voorzover gij (Kuyper) er iets aan doen kunt, niet te zien krijgt”²¹. Het dieptepunt wordt bereikt, wanneer Hoedemaker in *De Gereformeerde Kerk* „stellingen over de Bestuursinrichting der Ned. Herv. Kerk” heeft gepubliceerd²² en Kuyper deze in *De Heraut* van 23 juni 1889 overneemt met de belofte „na het zomerreces deze stellingen te toetsen”²³. Maar Kuyper blijft tot diep in het najaar zwijgen en wanneer hij dan tot verantwoording wordt geroepen, motiveert hij zijn zwijgen door te verwijzen naar het feit, dat Hoedemaker, die na zijn aftreden als hoogleraar predikant te Nijland was geworden, in dec. 1889 een op hem door de Herv. gemeente te Amsterdam uitgebracht beroep had aanvaard: „... Voor wie ernstig handelen willen, is thans geen andere houding denkbaar dan stille te zijn, leed te dragen om zoo diepen val van een eens beminden broeder en voorts te zwijgen; afwachtende wat God de Heere misschien vroeg of laat in de conscientie werkt²⁴. Hier kon Hoedemaker met enig recht van „kwade trouw” spreken²⁵, en Lingbeek later van „doodzwijgen”²⁶ – een tactiek, waarmee helaas meer tegenstanders van Kuyper te doen hebben ge-

²⁰ *Heraut* 6 juni 1880, no. 130 o.m.: „Zullen wij niet louter ‘anti-Modern’ zelfs niet enkel ‘Confessioneel’, ook niet bloot ‘Waarheidsvrienden’ zijn, in dien zin, dat wij bij de confessie ook de vijf artikelen tegen de Remonstranten voegen, maar waarachtig Gereformeerd worden, dan hebben wij boete te doen voor deze zonde, dat wij gescheiden hebben wat volgens het Gereformeerd beginsel geene scheiding toelaat, gescheiden hebben de kerk en den kerkvorm, de leer en de ordeningen van het leven. ... Immers, hij wordt in den tooverkring der Reglementen waar iedere beginsel-questie onmiddellijk ontaardt en hetzij in eene formeele questie veranderd, hetzij onbruikbaar, onkenbaar en geantiqueerd wordt gemaakt, waar het altijd te vroeg of te laat is tot handelen, rond en rondgevoerd, die de Gereformeerde belijdenis wil handhaven, zonder de Gereformeerde Kerk. Door zijne verhouding tot de Synodale Kerk, wordt hem de zenuw van ieder verzet afgesneden”.

²¹ Cf. de Open brief aan Dr. A. Kuyper in *G.K.* 29 mei 1889, no. 34; ook nog *G.K.* 4 jan. 1889, no. 13; 16 mei 1889, no. 32.

²² *G.K.* 13 juni 1889, no. 36.

²³ *Heraut* 23 juni 1889, no. 600.

²⁴ *Heraut* 18 mei 1890, no. 647.

²⁵ Opschrift boven de Open brief aan Dr. A. Kuyper in *G.K.* 22 mei 1890, no. 85. R. H. Bremmer oordeelt wel terecht in het in noot 43 aan te halen artikel: „Al is Kuypers verontwaardiging over Hoedemakers optreden te verstaan, dit was grof”, *Reformatie* XXXI (1955/1956), p. 360. Wij voegen daar echter aan toe dat Kuyper zijn verontwaardiging ook gemotiveerd had, toen hij in het in de vorige noot genoemde artikel met een beroep op Hoedemakers brochure *Machtsvertoon of Wettig Gezag* uit 1886 er op wees, dat Hoedemaker toen had verklaard: a) dat men onder de huidige organisatie niet met een vrij geweten het ambt kon bedienen – en b) dat de 75 afgezette kerkeraadsleden in Amsterdam daar de *Kerkeraad* waren. Deze motivering gaf Hoedemaker zijnerzijds in *G.K.* niet behoorlijk door.

²⁶ *Gedenkboek*, p. 143.

kregen²⁷. Daartegenover moet dan worden opgemerkt, dat Hoedemaker het debat vaak moeilijk heeft gemaakt door zijn weinig systematische wijze van schrijven: hij is de man van het aphorisme²⁸ en een systematisch antwoord op Kuypers *Tractaat* uit 1883, waardoor veel klaarheid had kunnen worden geschapen, is uitgebleven, waaraan een zekere wispelturigheid van deze bewegelijke geest, door zijn vader hem al tot verwijt gemaakt²⁹ en door zijn biograaf niet ontkend³⁰ niet vreemd zal zijn geweest. Hoe dikwijls heeft hij zich ook tot groter systematisch werk gezet, terwijl het plan dan niet meer dan een gedeeltelijke uitvoering kreeg; zo is zowel zijn eerste als zijn laatste wetenschappelijke studie van groter omvang een torso gebleven: een volgend in het uitzicht gesteld deel verscheen in beide gevallen nimmer³¹. Ook voor ons onderwerp een pijnlijk manco. Hoe anders waren de werkresultaten van Kuypers, die ook als systematicus een gigant was. Daarbij heeft Kuypers zich er terecht over kunnen beklagen, dat Hoedemaker in zijn bestrijding van Kuypers na hun breuk in 1887 zich op persoonlijke gesprekken beriep uit de jaren van hun vriendschap. Hier heeft Kuypers woord: „dat het onder mannen van eer, die jarenlang als vrienden en geestverwanten *met* elkander streden, steeds als regel van kiescheid en betamelijkheid gold, om, bijaldien onverhoopt hun overtuiging hen noodzaakte, met elkander te breken en tegenover elkander te gaan staan, nimmer na hun breuke, misbruik te maken van wat vroeger uitvloeisel in woord of schrift was van vriendschap, vertrouwen en intimiteit. Waaruit volgt, dat het ons leed deed te bemerken, hoe Dr. Hoedemaker dezen regel van kiescheid en manneneer schond” ongetwijfeld een sterke morele kracht en kan Hoedemakers verweer niet anders dan zwak worden genoemd³². Al met al staan we voor het negatieve

²⁷ Cf. het getuigenis van een buitenstaander: „Hij (Kuypers) verstond de kunst tegenstanders en opwerpingen voorbij te gaan en ongestoord aan zijn systeem verder te bouwen”; P. A. van Leeuwen O.F.M., *Het Kerkbegrip in de theologie van A. Kuypers*, Franeker 1946, p. 85.

²⁸ Scheers, *o.c.*, p. 284.

²⁹ Scheers, *o.c.*, p. 11.

³⁰ Scheers, *o.c.*, p. 283.

³¹ Zijn dissertatie, *Het probleem der vrijheid en het theïstisch Godsbegrip*, Amsterdam 1867, bevat in de voorrede deze merkwaardige passage: „Hetgeen ik hier aanbied als resultaat mijner studie vormt in zekeren zin wèl een geheel, maar zal, om eene juiste beoordeeling te vinden, toch in verband beschouwd moeten worden met een grooter werk, dat het vraagstuk der vrijheid van meer Theologische zijde en in aansluiting aan andere vraagstukken zal behandelen en, D.V., in 't volgend jaar in 't Engelsch zal verschijnen bij de firma Scribner en Comp., te New York” (p. VIII). Scheers tekent hierbij aan: „Zoo zal het later telkens zijn onontkoombaar dringt zich . . . bij de beschrijving van Hoedemakers levens telkens het beeld op van een man, die een weg inslaat, doch na verloop van tijd terugkeert om een anderen te kiezen” (*o.c.*, p. 26). In 1904 verscheen zijn *De Kerk en het moderne staatsrecht. Eerste stuk. De Kerk naar goddelijk recht*, Amsterdam 1904, maar een 'tweede stuk' is niet verschenen. Het is voor ons onderwerp ook een pijnlijk gemis, dat Hoedemaker wèl een eerste deel van een *Handboek van het Nieuwe Testament. Christus naar de vier evangelieën* heeft gegeven, maar het volgende deel in de pen heeft gehouden. Daar zou de Schriftuurlijke fundering van zijn kerk-opvatting, waar men nu dikwijls vergeefs naar zoekt, een geëigende plaats hebben kunnen krijgen.

³² *G.K.* 29 mei 1889, no. 34.

resultaat, dat de vrienden (ondanks al het persoonlijk contact, dat daarmee dan tevens toont géén panacee voor de 'kwaal' van het principieel verschil te zijn³³ tot geen fundamentele discussie gekomen zijn evenmin als na hun breuk de *gewezen* vrienden daartoe kwamen.

Het blijft rond Hoedemaker in gereformeerde kring feitelijk ook stil bij de volgende generatie. Natuurlijk heeft Rullmann aandacht voor de figuur van Hoedemaker als hij de geschiedenis en de voorgeschiedenis van 1886 beschrijft³⁴, maar tot een diepgaande analyse van het conflict komt het niet. Dat is evenmin het geval, wanneer Kaajan in het gedenkboek van de Doleantie over *De Doleantie en het kerkverband* schrijft³⁵. Slechts terloops wordt de naam van Hoedemaker genoemd. Het herdenkingsnummer dat *Geref. Theol. Tijdschrift* van de Doleantie gaf³⁶ brengt geen groter oogst. Het tweedelig standaardwerk over het gereformeerd kerkrecht van de hand van Bouwman³⁷ vermeldt zelfs Hoedemakers naam in het register niet en precies zo staat het er voor met de *Korte Verklaring*, die Joh. Jansen van de Kerkenordening heeft gegeven³⁸. Buitenlandse kerkrechtelijke literatuur, die van de nederlands-gereformeerde afhankelijk is, gaat in hetzelfde spoor³⁹. Dat zwijgen is temeer te betreuren, omdat o.m. vooral door de invloed van Haitjema de centrale opvattingen van Hoedemaker in de Ned. Herv. Kerk krachtig doorwerken⁴⁰, veld winnen en gestalte in de nieuwe Kerkorde hebben gevonden⁴¹.

³³ Cf. Hoedemakers uitspraak in een brief reeds van 24 juli 1884: „Ons scheiden beginselen. Zij zijn machtiger dan onze wenschen”, Scheers, o.c., p. 104.

³⁴ J. C. Rullmann, *De doleantie in de Ned. Herv. Kerk der XIX eeuw*³, Kampen 1929 en het reeds geciteerde *Strijd voor kerkherstel* (voor beide werken het register). Op de grens van de eerste en tweede generatie staat H. H. Kuiper, die in *Heraut*, 13 mei 1906, no. 1480 tegen de Confessionelen betoogde, dat het ook in de Doleantie ging om „heel de kerk en heel het volk” en er op wees, dat er van figuren als Kuiper en Bavinck meer invloed op het volksleven was uitgegaan dan van Hoedemaker c.s. Maar tot een kritische analyse van Hoedemakers leus komt het ook hier niet.

³⁵ *De reformatie van '86. Gedenkboek bij het halve-eeuw-getij der Doleantie*, Kampen 1936, p. 195 sqq. Cf. de afzonderlijke studie van zijn hand *De doleantie, haar kerkrechtelijke beginsels*, Utrecht [1935].

³⁶ *Geref. Theol. Tijdschrift* XXXVII, afl. 1 en 2, jan.-febr. 1936.

³⁷ H. Bouwman, *Gereformeerd Kerkrecht* I, Kampen 1928; II, Kampen 1934.

³⁸ Joh. Jansen, *Korte Verklaring van de Kerkenordening*, Kampen 1923.

³⁹ Wij noemen o.m. Charles Schüle, *Die Grundlagen des reformierten Kirchenrechtes*² (in de serie: *Reformierte Schriften*. Herausgegeben von den Jungreformaten Zürich), Basel 1926; Idzerd Van Dellen en Martin Monsma, *The Church Order Commentary*³, Grand Rapids (1954); L. S. Krüger e.a., *Handleiding by die Kerkorde van die Geref. Kerk in Suid-Afrika*, Potchefstroom 1966. Voorts de reeds genoemde studie van Van Leeuwen, *Het Kerkbegrip etc.* (register) en H. J. Langman, *Kuiper en de Volkskerk*, Kampen 1950, p. 176-204 en register.

⁴⁰ Zie Bijlage II.

⁴¹ Op 7 dec. 1950 besloot de generale synode der Ned. Herv. Kerk tot invoering van de *Kerkorde der Nederlandse Hervormde Kerk* „met de daarbij behorende ordinantiën en overgangsbepalingen” uitgegeven door Boekencentrum N.V., 's Gravenhage; cf. *Documenten Nederlandse Hervormde Kerk etc. 1945-1955*, p. 210 en A. J. Bronkhorst, s.v. Kerkorde in *Chr. Encyclopaedie* IV². Haitjema geeft in zijn *Ned. Herv. Kerkrecht* een systematische introductie van Kerkorde en Ordinantiën.

Voorzover ons bekend is van gereformeerde zijde slechts van twee kanten ingegaan op de betekenis van Hoedemaker als kerkelijke figuur. In de eerste plaats heeft A. Janse een diepborende kritiek op Hoedemakers oppositie tegen de Doleantie gegeven in zijn opstel *Richtingdrijvers en gehoorzame knechten*⁴² en vervolgens heeft Bremmer in de laatste jaren zowel voor de figuur als voor het kerkrechtelijk denken van Hoedemaker⁴³ met groeiende sympathie⁴⁴ meer aandacht gevraagd.

De vraag rijst, waarom deze stilte zo lang heeft geheerst. We spraken reeds over Hoedemakers klacht, dat het met Kuyper niet tot een royale bespreking van de geschilpunten was gekomen en over de moeilijkheid gelegen in Hoedemakers niet-systematische en aphoristische wijze van schrijven. Voorts staat vast, dat aan de ernst van zijn streven vaak is voorbijgegaan, doordat men hem ook van hervormde⁴⁵ zijde onstandvastigheid verweet, maar ondanks praktische en zeker niet onbelangrijke wijzigingen in gedrag en beleid⁴⁶ menen we het oordeel

⁴² Voor het eerst verschenen in het Doleantie-nummer van het weekblad *De Reformatie* XVI (1936) p. 157 sqq, later opgenomen in A. Janse, *Uit de geschiedenis der kerk*². Groningen 1966. In dezelfde jaargang van *De Reformatie*, p. 243 sq., illustreert Janse aan de figuur van W. Th. Boissevain, hoe Hoedemakers visie voeding geven kan aan nationaal-socialistische ideeën over de éénheid van het volk. Cf. hieronder in noot 250 Holwerda's waarschuwing voor een onkritisch hanteren van de idee der 'Corporate personality'. Verder voor de relatie Hoedemaker-Boissevain en de afstand tussen beiden: Scheers, o.c., p. 277-280 en Haitjema, *Richtingen*, p. 170.

⁴³ R. H. Bremmer, *Een onbegrepen denker. Enkele momenten uit het leven en denken van dr. Philippus Jacobus Hoedemaker (1839-1910)*, *Reformatie* XXXI (1955/56), p. 327 sqq. en dezelfde in een bespreking van Haitjema's *Neerlands Kerk der Hervorming*, in *Lucerna, Geref. Interfacult. Tijdschrift* VI (1966), p. 149 sqq.

⁴⁴ In *Lucerna* herinnert Bremmer er aan, dat hij reeds in zijn artikelen-serie in *De Reformatie* bij Hoedemaker „overeenkomst met de beste tradities van de Scheiding” vond en vervolgt dan: „Ik zou dat nu nog met meer nadruk willen zeggen. Er zitten in de overwegingen ten aanzien van het kerkbegrip bij Hoedemaker en Haitjema elementen, die bij een verdere dogmatische uitwerking van het kerkbegrip stellig niet verwaarloosd mogen worden” en even eerder had hij opgemerkt dat de kritiek van Hoedemaker en Haitjema met name op het spreken over de belijdenis als 'accord van kerkelijke gemeenschap' hem bijzonder aansprak, p. 153.

⁴⁵ G. J. Vos Azn., *Het keerpunt in de jongste geschiedenis van Kerk en Staat. De eerste bladzijde der tweede Afscheiding*. Dordrecht 1887, p. 373: „Het zij mij vergund, de bespreking daarvan (sc. van Hoedemakers brochures en pogingen) aan een ander over te laten, beter dan ik in staat zijne ongestadigheid te teekenen met betrekking tot dit onderwerp heeft hij niets gedaan, des besprekens waardig, dan de smart en smaad, anderen en ook zichzelf aan-gedaan”. Ook Bronsveld spreekt over Hoedemakers aanvankelijk 'propaganda' voor de Doleantie, zie Scheers, o.c., p. 87.

⁴⁶ Op de vraag b.v., of men onder de organisatie van 1816 het ambt vervullen kon en zitting nemen mocht in de kerkelijke besturen, antwoordde Hoedemaker

van Janse te moeten onderschrijven: „heel zijn optreden in de kerkstrijd (is) één konsekwent volgehouden leer geweest”⁴⁷, waarbij de vraag voorlopig nog openblijft, of die ‘leer’ geen tegenstrijdige, elkaar uitsluitende momenten bevat. En vast staat, dat Hoedemaker zich niet door onedele drijfveren, die hem wel zijn toegedacht⁴⁸, heeft laten beheersen – hij was alles behalve een kerkelijk politicus van min allooi.

Hoe het zij, het blijft te betreuren, dat er geen diepgaande bespreking heeft plaats gevonden, want Kuyper, Rutgers én Hoedemaker droegen *beginselen* uit, die in de toekomst zouden doorwerken. We kunnen stellen, dat de anti-*genootschappelijke* strijd tenslotte is gewonnen; een dr. G. J. Vos, die op de bres stond voor het goed recht van de organisatie van 1816⁴⁹ en lang gegolden heeft voor „de redder van de vaderlandse kerk”⁵⁰, is voluit een historische figuur uit de verleden tijd geworden, maar Hoedemaker is volop actueel, *zeker voor*

negatief in *Op het Fondament der Apostelen en Profeten*, Utrecht 1886, p. 63, maar positief in *Ter classicale vergadering? Waarom en waartoe*, Sneek 1888, p. 11 sqq.; cf. verder *G.K.* 19 juni 1890, no. 89. Deze wijzigingen in beleid gaan terug op wijzigingen in principiële taxatie, waarvan men het belang toch werkelijk niet kan onderschatten. O.m. Lohman, *Eene ernstige wedervraag*, p. 16 sq. confronteert Hoedemaker met principiële uitspraken, die hij later niet waar maakte. Zo stelt Hoedemaker voor 1886 de organisatie van 1816 gelijk met de pauselijke hiërarchie, maar keert hij later zich daartegen, Scheers, *o.c.*, p. 207. Principieel is Hoedemaker ook gezwenkt in de vraag of een vereniging (bijv. de Vereniging voor Hooger Onderwijs op Geref. grondslag, waarvan de Vrije Universiteit uitging) van haar leden instemming mag vragen met de drie formulieren van enigheid, cf. éénerzijds *Congresbeweging*, p. 17 sq., anderzijds *Heel de Kerk*, p. 10, 29 sq. Zo ware meer te noemen, dat buiten het kader van veranderingen, die in een normale ontwikkeling tot stand komen, valt. Hoedemaker zelf spreekt van zijn „meêgaand karakter”, dat hem bloot stelt aan inconsequenties, *Congresbeweging*, p. 64, anderen, zoals Brummelkamp, die de hand in eigen boezem stekende, wel iets milder had kunnen oordelen, over dat ‘draaibord’ Hoedemaker, aangehaald in *G.K.* 4 april 1889, no. 26.

⁴⁷ Janse, *o.c.*, p. 196.

⁴⁸ Cf. C. A. Lingbeek in *Gedenkboek*, p. 119: „In den Protestantischen Noord-Brabander kon men lezen, dat Dr. Hoedemaker alleen omdat hij behoefte had aan equipages voor zijn kerkgebouw de Hervormde Kerk niet kon vaarwel zeggen”. Het verwijt heeft Hoedemaker veel verdriet gedaan, hij komt er herhaaldelijk in *G.K.* op terug.

⁴⁹ G. J. Vos Azn., *Bijdrage tot beantwoording van de gewichtige tijdsvraag: is de tegenwoordige organisatie van de Ned. Herv. Kerk in strijd met Gods Woord*, Dordrecht 1893. Vos schreef in de serie Handboeken der praktische theologie een *Systematische uiteenzetting van het tegenwoordig Nederlandsch Hervormd Kerkrecht*, Utrecht 1896 met als typisch-reglementaire ‘boventitel’: „Hoe men zich in Ned. Herv. Kerk heeft te gedragen”.

⁵⁰ F. L. Bos, s.v. Vos, G.J. Azn in *Chr. Encyclopaedie VI*². Haitjema noemt Vos „de reglementair-kerkrechtelijke tegenspeler van Kuyper”, *Nieuwere Geschiedenis*, p. 271.

ons, die in de Vrijmaking van 1944 terug hebben gegrepen op het Doleantie-kerkrecht van Kuyper en Rutgers, voor ons, die de gedachten van Hoedemaker veelszins vorm hebben zien krijgen in de Kerkorde van de Ned. Hervormde Kerk, terwijl de zgn. Herziene Kerkorde van 'De Geref. Kerken', die de legitimiteit van vrijmaking van synodale besluiten met een beroep op art. 31 der Kerkenordering loochenden, duidelijk een zwenking betekent in de richting van het huidige hervormde kerkrecht⁵¹, voor ons, die door de vele praktisch-kerkelijke moeiten ook gedwongen worden tot theoretische bezinning en eerlijke confrontatie. Want het 'proces' tussen gereformeerden in en buiten de Hervormde Kerk, waarover Hoedemaker in het eerste nummer van *De Gereformeerde Kerk* sprak⁵² is nog steeds gaande en Hoedemakers profetie aan het adres van Lohman: „Niet wij . . . maar de vertegenwoordigers van de beginselen, die gij en ik belijden, spreken elkander hierover, als wij ter ruste zijn, over twintig, vijftig, honderd jaar . . . nader”⁵³, heeft aan klemmende kracht nog niets ingeboet. Daarom is Hoedemakers begeerte naar een beslechting van het pleit door argument tegenover argument te stellen nog steeds legitiem: „Tusschen de Gereformeerden in en buiten de Hervormde Kerk moet het pleit worden beslecht. Maar, dan moet het worden een afdoende en degelijke strijd, niet over personen en uitdrukkingen, maar over beginselen, stelling tegenover stelling, argument tegenover argument”⁵⁴.

⁵¹ A. J. Bronkhorst zegt in *Schrift en Kerkorde. Een bijdrage tot het onderzoek naar de mogelijkheid van een „Schriftuurlijke Kerkorde”*, Den Haag 1947, over deze zwenking, die onder leiding van H. H. Kuyper, de canonicus van de Vrije Universiteit reeds in 1926 inzette: „In ieder geval is echter door hem – sc. H. H. Kuyper – toegegeven, dat er sinds 1886 in de opvattingen der Gereformeerde Kerken op dit punt een zwenking is gekomen, welke zwenking o.i. tevens het kerkrechtelijk vitium originis der Doleantie blootlegt, dat namelijk het hoogste gezag zou liggen bij de kerkeraden der plaatselijke gemeenten”, p. 264. En over de kerken der vrijmaking: „De Gereformeerde Kerken onderhoudende art. 31 D.K.O. blijven bij de oorspronkelijke opvattingen van A. Kuyper en Rutgers”, p. 265. Cf. over de zgn. Herziene Kerkorde van 1959 o.m. H. van Tongeren, *Bewaard Bevel*⁴, Enschede [1962], p. 67 sqq.

⁵² *G.K.* 11 oct. 1888: „De Gereformeerden in en buiten het genootschap liggen dus in proces. Het geding loopt over de vraag: wie van beiden aan de Gereformeerde beginselen getrouw bleef? En van welke zijde men ook de doleantie bestrijdt, de eigenlijke strijd moet tussen deze beide groepen worden gevoerd. Het is een strijd om de *waarheid*, het *recht*, ja om het *bestaan*”; zie ook *G.K.* 29 mei 1890, no. 86: „De geschiedenis zal oordelen”.

⁵³ *Eéne belijdenis*, etc. p. 29. Cf. C. M. Luteijn, *Honderd jaar Confessionele Vereniging 1864–1964*, Wageningen [1964], p. 82, die hier juist met het oog op de nieuwe Kerkorde opmerkt: „Dit woord is bewaarheid in een veel rijker zin dan Hoedemaker toen kon verwachten”.

⁵⁴ *G.K.* 2 mei 1889, no. 30.

Graag geven wij het volgende als een bijdrage tot de beslechting van dit geding, waarin het – dāt beled ook Hoedemaker met grote kracht – om de eer en het recht van God en van Zijn Christus gaat en waarbij ons de vrede tussen de belijders van die God en die Christus, waarnaar ook het hart van Hoedemaker heeft verlangd, wenkt^{54a}.

I. POSITIEVE ELEMENTEN.

a) *Hoedemaker heeft dikwijls dieper dan Kuyper de verderfelijke uitwerking van de organisatie van 1816/52 gepeild.*

Hoedemaker en Kuyper hebben zich beiden met al hun kracht gekeerd tegen de synodale organisatie, die door het Reglement van 1816 was ingevoerd. Zij hebben beiden tot deze oppositie een machtige stimulans ontvangen van de jonggestorven predikant G. Doedes, die in 1875 opriep de organisatie zelf en niet allerlei incidentele wan-toestanden als het eigenlijke kerkbedervende kwaad te zien⁵⁵. Hoede-

^{54a} We geven deze bijdrage als „*notities* over het kerkelijk-kerkrechtelijk denken van dr. Ph. J. Hoedemaker”, omdat in de eerste plaats het fragmentarische en aphoristische van Hoedemakers werk en stijl een systematische reproductie moeilijk maakt, cf. P. J. Kromsigt in *Gedenkboek*, p. 39: „Dr Hoedemaker kan eenvoudig niet in een rustig, kalm voortschrijdend betoog maar voortgaan. Dit maakt U wel eens ongeduldig. . .” en Scheers, *o.c.*, p. 209: „Telkens gevoelt men, hoe moeilijk het is, een systematisch overzicht te geven van Hoedemakers kerkelijke principe in tegenstelling met die van Kuyper” en in de tweede plaats omdat we binnen het kader van een oratie geen mogelijkheid zien alle aspecten van ons onderwerp aan voldoende bespreking te onderwerpen. Hoedemakers werkwijze brengt ook mee, dat er veel geciteerd moet worden, terwijl men het onbevredigende gevoel houdt, dat nog altijd weer meer en andere citaten uit andere vlugschriften en artikelen gegeven kunnen worden. We hebben getracht maat te houden door ons te beperken tot karakteristieke uitspraken, waarbij we tevens probeerden één en ander aan de vergetelheid te ontrukken.

⁵⁵ G. Doedes, *Wijziging der gedragslijn op kerkelijk gebied, Brief aan Dr. A. Kuyper*, Utrecht 1875. Over Doedes: J. P. de Bie en J. Loosjes, *Biografisch Woordenboek van Prot. Godgeleerden in Ned.* II, p. 516 sq.; J. C. van der Does, *De Doleantie in haar wording en beginperiode*, Delft z.j., p. 167–174. Over zijn verhouding tot zijn vader prof. Doedes, één van de hoofdvertegenwoordigers van de Utrechtse apologetische school naast J. J. van Oosterzee: P. L. Schram, *Jacobus Isaac Doedes*, Wageningen 1952, p. 68 sq., waar nog meer literatuur over Doedes jr. is aangegeven. Over de totstandkoming van Doedes' brochure: Hoedemaker, *Op het Fondament der Apostelen en Profeten*, p. 224 en 230: „Sedert jaren had hij – sc. ds. L. Steinfort, wiens In memoriam Hoedemaker hier schrijft – het inzicht, dat onder de organisatie van 1816 aan geen kerkherstel te denken viel. De brochure van Ds. Doedes was door hem ingegeven, of althans een uitvloeisel van gesprekken, over dit onderwerp in de pastorie te Bloemendaal gevoerd”. Over de invloed van Doedes op Hoedemaker: Kromsigt in *Gedenkboek*, p. 64, Scheers, *o.c.*, p. 45 en 198: „Hij heeft ook nooit gepretendeerd, dat hij uit zichzelf op deze gedachte – dat de organisatie

maker heeft in zijn kritiek op de synodale organisatie ongetwijfeld ook invloed van Kuyper ondergaan⁵⁶, maar toch, als men de taxatie, die hij van de uitwerking der organisatie op het kerkelijk en geestelijk leven steeds weer geeft met die van Kuyper vergelijkt, moet men wel concluderen: hier heeft Hoedemaker dieper getast. Zeker, hij heeft – wij komen daarop nog terug – de Herv. Kerk vanwege die organisatie nimmer ‘valse kerk’ genoemd en de weg van Afscheiding en Doleantie afgewezen, maar het feit, dat zijn kerkrechtelijk program zich vatten laat in de kernspreuk: ‘reformatie door reorganisatie’⁵⁷ tekent in ieder geval reeds van hoe diepingrijpende betekenis voor hem de zaak van de kerkelijke organisatie was. Maar daar komt bij, dat hij niet als Kuyper die organisatie, hoe verderfelijker dan ook, zag als iets, dat zó scherp van de kerk was te onderscheiden, dat daarvoor de bekende beelden gebruikt konden worden, door Kuyper c.s. graag gehanteerd: een net gespannen over den kerseboom⁵⁸, een stulp boven een plant geplaatst, een juk of een dwangbuis, dat van buitenaf wordt aangelegd⁵⁹, neen, voor Hoedemaker greep de bestuurlijke organisatie veel en veel dieper in in het leven van de kerken, ze „is niet slechts een dwangbuis, dat de Kerk in hare vrijheid van beweging belemmert; maar eene macht, die, in strijd met haar wezen, met verloochening van haar levensbeginsel, als *zoodanig* hare openbaring belet”⁶⁰. Daarom past hier niet het beeld van een dwangbuis, maar van het kleed van Nessus, dat de leden verstijft en dat inzonderheid, omdat door het opheffen der meerdere vergaderingen, het individualisme en de partijschap, ook onder de orthodoxen, verwoestend om zich heen kon grijpen en alle waarachtig-kerkelijke actie verlamde⁶¹: „de synodale organisatie van 1816 (is) verantwoordelijk voor de partijschap en den partijstrijd in onze Kerk met al den aanlevende van dien”⁶². En niets heeft Hoedemaker zó verafschuwd en tegen niets heeft hij zo getoornd, als tegen de partijschap: „Alle partijschap in de Kerk van Christus is

van 1816 ‘het grondeuvel van de kerkelijke situatie’ was – gekomen was, maar altijd de eer hiervan gegeven aan G. Doedes...” en Hoedemaker zelf o.m. in *Open brief aan Dr. A. Kuyper etc.*, Utrecht 1886, p. 7 sq. en *Eéne Belijdenis*, p. 32: „... sedert 1876 heb ik voortdurend tegen de organisatie gesproken”.

⁵⁶ Scheers, *o.c.*, p. 198.

⁵⁷ Kromsigt, *Gedenkboek*, p. 103.

⁵⁸ A. Kuyper, *Welke zijn de vooruitzichten van de studenten der Vrije Universiteit*, Amsterdam 1882, p. 32 sq.

⁵⁹ Cf. E. D. Kraan in *De Reformatie van '86*, Kampen 1936, p. 249.

⁶⁰ *Op het Fondament*, p. 64. Hoedemaker laat deze passage spatiëren.

⁶¹ Kromsigt, *Gedenkboek*, p. 90.

⁶² *Op het Fondament*, p. 60. Weer laat Hoedemaker spatiëren.

uit den booze"⁶³. We zouden hier talloze citaten kunnen geven uit heel het werk van Hoedemaker, dat zich over tientallen jaren uitstrekt⁶⁴, want hier is een monotonie, die bij al wat voorts hier moet worden opgemerkt, diep imponeert, omdat vanuit het Evangelie wordt gesproken, geprofeteerd en geappelleerd. Daarom heeft de man, die éerzijds tegenover Afscheiding en Doleantie opmerkt: „Die organisatie staat eenvoudig op ééne lijn met alle andere verkeerdheden, misbruiken, beletselen die men in den onvolmaakten toestand van de Kerk hier beneden moet dragen en zoeken te verbeteren"⁶⁵, ook eens juist tegenover Kuyper het diepe en trieste woord kunnen spreken: „Toen de Gereformeerde Kerk in 1816 stierf, het jaar, waarin de Reglementaire Kerk geboren werd. . ."⁶⁶. Hoedemaker staat in zijn diepere visie op de dodende macht van de bestuurlijke organisatie ongetwijfeld dichter bij de Afscheidenen dan bij Kuyper; van Bavinck bijvoorbeeld zijn soortgelijke protesten te horen tegen het scherpe onderscheid, dat Kuyper tussen organisatie en kerk maakt⁶⁷. Eerst toen daarom de Confessionele Vereniging in 1893 haar Statuten wijzigde in de door Hoedemaker voorgestane richting, dat nl. „de Kerk van hare bestuursinrichting worde bevrijd en . . . terugkeere tot de zuivere presbyteriaansche type overeenkomstig de beginselen der kerkorden van vóór 1816", vond hij vrijmoedigheid tot deze Vereniging toe te treden⁶⁸.

b) *Hoedemaker heeft dieper dan de confessionelen tot de tijd, dat zijn invloed hier begon door te werken, de verderfelijke uitwerking van de organisatie van 1816/52 gepeild.*

We raakten onder a) ten slotte het bijzonder-interessante punt van de verhouding tussen Hoedemaker en de confessionele richting binnen de Ned. Herv. Kerk, een zaak die ons later ook nog moet bezig houden. Op dit ogenblik gaat het er om te doen zien, dat er in Hoedemakers kritiek op de aanvankelijke ontwikkeling van deze richting een uitermate waardevol element aanwezig is. Deze stroming heeft zich voor het eerst duidelijk gepresenteerd in het jaar 1842 door middel van

⁶³ o.c., p. 57.

⁶⁴ Zijn beroemde brochure „*Heel de Kerk en heel het Volk!*” heeft in de ondertitel: „Een protest tegen het optreden der Gereformeerden als partij. . .” enz.

⁶⁵ G.K. 24 april 1890, no. 81.

⁶⁶ *Open brief aan Dr. A. Kuyper* etc., Utrecht 1886, p. 22.

⁶⁷ H. Bavinck oefent in zijn recensie op Kuypers *Tractaat* „ernstige bedenking” op Kuypers vergelijking van een net over een kerseboom gespannen, *De Vrije Kerk* IX (1883), p. 551.

⁶⁸ Scheers, o.c., p. 133.

het z.g. *Adres van de zeven Haagsche Heeren*⁶⁹ en vond haar bedding in de Confessionele Vereniging, die op 12 oct. 1864 in het leven werd geroepen. Groen van Prinsterer – auctor intellectualis van het *Adres van 1842*⁷⁰ – was er de stuwende kracht⁷¹. Oorspronkelijk ging de Vereniging uit van „een onbekrompen en ondubbelzinnige instemming met de grondslag der Kerk, in hare belijdenisgeschriften neergelegd”⁷² en stelde zij „dat de belijdenis boven allen kerkvorm en ieder reglement, als voorwaarde der kerkgemeenschap behoort te worden geeerbiedigd”, alsmede, dat „daar geen kerkbestuur de macht heeft of hebben kan, om den grondslag der Kerk prijs te geven, ook de bepalingen van de tegenwoordige inrichting der Nederlandsche Hervormde Kerk, die de *handhaving harer leer* voorschrijven, het kerkbestuur verplichten tot het weren van het ongeloof, dat zich in dezen tijd openbaart in de ontkenning van het bovennatuurlijke in het Christendom”⁷³. Men behoeft de kritiek van Haitjema, dat hier de belijdenis als een ‘eenheidswet’, een ‘verenigingsstatuut’ wordt gezien⁷⁴ nog niet in alles te delen, om het te betreuren, dat de confessionelen zich van meetaf in hun strijd hebben beroepen op de ‘handhaving der leer’, die de Reglementen aan de besturen voorschreef⁷⁵. Daarmee werd immers in de verdediging van de kerkelijke confessie een *reglementair* en dus een ondeugdelijk wapen gebruikt. Niemand heeft dat scherper onder-

⁶⁹ Officiële titel: *Adres aan de Algemeene Synode der Herv. Kerk over de Formulieren, de Academische opleiding der predikanten, het onderwijs en het Kerkbestuur*, Leiden 1842.

⁷⁰ Het adres was door Groen van Prinsterer opgesteld, cf. T. de Vries, *Mr. G. Groen van Prinsterer. Een Bibliografie*, Utrecht 1908, p. 58 sq.

⁷¹ Luteyn, *o.c.*, p. 8 sq. Hier is op p. 9 het briefje afgedrukt, waarin Groen motiveerde het voorzitterschap niet te kunnen aanvaarden. Het ontbreekt in Dr. H. J. Smit, *Groen van Prinsterer, Briefwisseling III*, 's Gravenhage 1949.

⁷² Zo in de eerste van de „zeven grondbepalingen” der Confessionele Vereniging, Luteyn, *o.c.*, p. 11 sq.

⁷³ Zo in de derde en vierde „grondbepaling”, Luteyn, *o.c.*, p. 11 sq.

⁷⁴ Haitjema, *Richtingen*, p. 168.

⁷⁵ Het befaamde artikel 9 (later 11) van het Reglement luidt vanaf 1851 als volgt: „De zorg voor de belangen, zoo van de Christelijke Kerk in het algemeen als van de Hervormde in het bijzonder, de handhaving harer leer, de vermeerdering der godsdienstige kennis, de behartiging van de zending, de bevordering van Christelijke zeden, de bewaring van orde en eendracht, en de aankweeking van liefde voor Koning en Vaderland, moeten steeds het hoofddoel zijn van allen, die in onderscheidene betrekkingen, met het kerkelijk bestuur belast zijn”, cf. *De Reglementen der Nederlandsche Hervormde Kerk*³, 's Gravenhage 1928 en over die ‘handhaving der leer’ breed W. Volger, *De leer der Ned. Herv. Kerk, I*² (1816–1852), Franeker 1946, die na uitgebreid onderzoek tot de conclusie komt, dat art. 9 alle belijdenisqualiteit miste en slechts bestuurswaarde had, p. 233.

kend dan Hoedemaker. Zeker, hij hechtte aan artikel 9 wel enige waarde: het gaf degenen, die trouw aan de belijdenis bleven het recht zich te beschouwen als rechtmatige erfgenamen van de Gereformeerde Kerken⁷⁶, maar het was hem onmogelijk met artikel 9 in de hand de niet-rechtzinnigen te bestrijden en te tuchtigen, want tot geestelijke en broederlijke tucht is een reglementair bestuur niet bevoegd of bij machte en daarbij komt nog, wat het voornaamste is, dat deze reglementair geëiste 'handhaving der leer' het beroep op Gods Woord uit de kerk elimineert. Daardoor is hier de 'leer' gedenatureerd; „tusschen de 'leer der kerk' en hare 'belijdenis' bestaat ongeveer hetzelfde onderscheid als tusschen een lichaam en een lijk”⁷⁷, want de organisatie van 1816 sneed de band tussen de belijdenis en het Woord Gods door. Zo werd die belijdenis „een 'leer', die onveranderd en onveranderlijk moest worden gehandhaafd; een beginsel dat door en door Roomsch en erger dan dit, feitelijk Mahomedaansch is”⁷⁸. Als óók in tuchtgeval- len voor de gedaagde het beroep van de belijdenis op het Woord Gods niet open staat, wordt het 'quia' reprimatie, het 'quatenus'⁷⁹ willekeur, en wordt feitelijk het 'tweedrachtig gezelschap' van het Genootschap georganiseerd⁸⁰. Dáárom de vloek van de partijschap⁸¹.

Zelden is naar onze overtuiging in de worsteling van de negentiende eeuw op hoger niveau en met groter reformatorische, wjl Schriftuur-

⁷⁶ *Open brief aan Dr. A. Kuiper*, p. 22.

⁷⁷ *Op het Fondament*, p. 64 sq.

⁷⁸ *o.c.*, p. 65.

⁷⁹ De proponentformule van 1816 laat de ondergetekenden verklaren, nog wel „in goeden gemoede” „de leer welke overeenkomstig Gods Heilig Woord vervat is, in de formulieren van enigheid der Ned. Herv. Kerk hartelijk te omhelzen...”, Volger, *o.c.*, p. 44. De grote vraag werd: wordt deze instemming vereist, *omdat* (quia) of *voorzover* (quatenus) de formulieren van enigheid overeenkomstig Gods Heilig Woord zijn? Over de heel bewust gehandhaafde *dubbelzinnigheid* van deze en ook van de latere formule: Haitjema, *Nieuwere Geschiedenis*, p. 105–109.

⁸⁰ *Op het Fondament*, p. 65. Dit brengt Hoedemaker niet tot een biblicistische onderwaardering van de kerkelijke belijdenis: „Men mag met het volste recht verlangen, dat de confessie waarin de Kerk in wier midden wij geboren zijn haar geloof heeft uitgesproken, uitgangspunt zij van alle verder onderzoek. Dit belet niemand den broederen deelgenoot te maken van allerlei nieuwe inzichten die hij aan de hand van de Heilige Schrift, onder de leiding des Heiligen Geestes verkreeg. Hij is zelfs verplicht ze niet voor zichzelf te houden. Maar het verbiedt hem, wel terdege, zijne afwijkingen in de plaats van de confessie te schuiven of ze ongemotiveerd, met het beroep op de eene of andere plaats der Heilige Schrift als iets dat geen twijfel lijdt voor te dragen” (*De Kerk en het moderne staatsrecht* I, p. 36).

⁸¹ *o.c.*, p. 60.

lijke kracht tegen '1816' gesproken, zelden duidelijker de weg naar een door het Woord der genade gezegende en tot vrede gebrachte kerk gewezen dan in deze woorden van Hoedemaker en óók dat – het mag door ons niet verwaarloosd worden – is inhoud van Hoedemakers wachtwoord 'reformatie door reorganisatie': een gereformeerde belijdenis eist een gereformeerd kerkinrichting. „Zal de belijdenis waarlijk *zijn*, wat in haar naam ligt opgesloten: een belijdenis der Kerk, dan is zij géén Wet, die *in* de Kerk en *tegen* de Kerk wordt gehandhaafd, maar dan is het die levende uitspraak van de Kerk, waarin zij uitzegt en uitzingt, wat zij op grond van Gods Woord, ter zaligheid gelooft”⁸². Dit kritisch geluid tegen de oorspronkelijk-confessionele richting is bij Hoedemaker ook niet verstomd, toen hij na 1886 tegenover Kuyper kwam te staan en zich voor de haast-onmogelijke taak gesteld wist de gereformeerden binnen de Herv. Kerk weer te verzamelen. Integendeel, toen juist heeft hij deze kritiek de duidelijkste en meest-indringende formulering gegeven – een daad van grote moed⁸³.

c) *Tot de gerechtvaardigde en noodzakelijke kritiek, die onder a) en b) vermeld is, is Hoedemaker gekomen vanuit het geloof in de absolute autoriteit en de genoegzame doorzichtigheid (perspicuitas) van het Woord Gods, ook voor de kerkregering en kerkinrichting.*

Gereformeerden met de herinnering aan de strijd tussen Kuyper, Rutgers en Hoedemaker zijn wel eens geneigd te vergeten, dat de man, die zo fel de confoederatieve aard van het kerkverband heeft bestreden, dezelfde is, die tegenover de Schriftkritiek van zijn dagen – ook zoals deze van ethische en gematigde orthodoxe zijde werd aanvaard, onophoudelijk en in diepe eerbied is opgekomen voor de hoogheid, de majesteit van de Bijbel als het Woord van God. Maar er ligt hier een

⁸² Samenvatting van Hoedemakers gevoelens door Lingbeek, *Schets*, p. 24.

⁸³ In de vergadering, die Hoedemaker op 10 febr. '87 met enige predikanten hield om zo mogelijk te komen tot één koers tegenover de Doleantie, formuleerde Hoedemaker het verschil tussen 'Confessioneel' en 'Gereformeerd' als volgt: „'C o n f e s s i o n e e l' zijn zij, in onze Kerk, die hare belijdenis vasthouden, en haar, al naar de wijze waarop zij haar opvatten, meestal met een beroep op Art. XI Alg. Regl. zoeken te handhaven. Met de Kerkorde, waaronder wij leven, hebben zij, althans tot op zekere hoogte, vrede. 'G e r e f o r m e e r d' zijn zij, die Gods Woord niet alleen houden voor den eenigen 'regel van ons geloof en onzen wandel', maar die den eisch stellen, dat alles in de Kerk, dus ook in de regeering der Kerk, in de wetenschap, de staatkunde en iederen anderen levenskring, naar dit Woord ga" (*Congresbeweging*, p. 2).

zeer belangrijk deel van zijn levensstrijd⁸⁴. Hij achtte zich terecht niet gebonden aan één of andere *theorie* over de inspiratie, maar wist zich wèl onvoorwaardelijk gebonden „aan het feit, waaraan wij iedere theorie hebben te toetsen, het feit nl. dat wij in die Schrift bezitten het Woord van God, en wel zóó, dat wij niet bij machte zijn, tusschen vorm en inhoud, tusschen Schrift en iets in die Schrift, dat in meer eigenlijken en volstrekten zin ‘Gods Woord’ zou mogen heeten, te onderscheiden”⁸⁵. Hiermee is de Bijbel niet verlaagd tot een wetboek met uitwendig-dwingende kracht, want *in* dit Woord der Heilige Schrift gaat het hem om de levende God⁸⁶, de levende Christus: „Christus en Christus alleen, nabijgebracht in het Woord, is het Evangelie”⁸⁷; „Christus vraagt alleen om in het Woord te worden nabij gebracht als het Hoofd van alle dingen”⁸⁸, maar het gaat hem dan ook om de Christus der *Schriften* en wanneer van ‘ethische’ zijde de Schriftkritische benadering van het Oude Testament uitloopt op een kritiek, die zich richt op de Christus, die zich zou hebben aangesloten bij de volgens Schriftkritische maatstaf gebrekkige opvattingen, die zijn tijd-

⁸⁴ Cf. o.m. Haitjema, *Nieuwere Geschiedenis*, p. 290–296 („Dr. Hoedemaker als criticus van de Schriftleer der ‘jong-ethische’ theologen”); Scheers, *o.c.*, p. 160–183.

⁸⁵ *Zonde en Genade. De tijd der Richteren*, Amsterdam [1887], p. 7. De inleidende beschouwingen hier over de Schrift als Woord Gods gegeven nam Hoedemaker over in zijn *Genade en recht. Israel onder de regeering van Saul en David*, Amsterdam [1893], p. VII–XI; wel een bewijs, dat hij er hoge waarde aan hechtte. We mogen hier de wens uitspreken, dat van exegetische zijde eens tot voorwerp van onderzoek wordt gemaakt Hoedemakers originele visie op de geschiedenis van de openbaring, zoals hij deze in de reeds genoemde populaire Schriftverklaringen als ook in zijn *De Mozaïsche oorsprong van de wetten in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri*, Leiden 1895 tegenover het evolutionisme van de Schriftkritici heeft gesteld. Tegenover de evolutionistische idee der ontwikkeling van lager tot hoger, stelt Hoedemaker „als een doorlopend kenmerk der openbaring”, „dat Jehova zich voegt naar den toestand van den mensch, tot hem afdaalt en derhalve schijnbaar op een lageren trap van ontwikkeling komt te staan” (*Zonde en Genade*, p. 23 et passim). Ligt hier geen *reactionair* moment in Hoedemakers visie op de openbaring (reactief tegenover het evolutionisme), waardoor ook de zware klemtoon wordt verklaard, die hij op de eenheid van het Oude en het Nieuwe Testament legt?

Vooraf onder invloed van de dialectische theologie is er bij de latere volgelingen van Hoedemaker op het punt van zijn Schriftgeloof een kritische distantie tot Hoedemaker gekomen, o.m. bij Haitjema, *Nieuwere Geschiedenis*, p. 294 sq.; Scheers, *o.c.*, p. 285 sq.

⁸⁶ *Zonde en Genade*, p. 226.

⁸⁷ *De Nood ons opgelegd. Leerrede ter herdenking van 40-jarige Evangeliebediening*, Amsterdam 1908, p. 26.

⁸⁸ *o.c.*, p. 28.

genoten over het Oude Testament hadden, dan bereikt Hoedemakers polemieek een uiterste scherpte: „ . . . deze Christus is niet mijn Christus; dat zegt weinig; maar Hij is niet die der Kerk, niet die der *Schrift*; Hij is niet de Christus, in Wien ‘de volheid Gods’ lichamenlijk woont, de Christus, aan Wien wij genoeg hebben in leven en sterven”⁸⁹. De enige cursivering in dit citaat is van de hand van Hoedemaker.

Omdat de Schriften vol van Christus zijn en Christus in het Woord van de Schrift tot ons komt, is heel die Schrift bekleed met absolute autoriteit. „Ook waar wij haar niet begrijpen. Oók als zij ons veroordeelt. Onze belijdenis en onze wetenschappelijke inzichten moeten aan haar en hare uitspraken ter toetse worden gebracht”⁹⁰. Maar dat „ook waar wij haar niet begrijpen” mag niet worden uitgelegd, als zou Hoedemaker er aan hebben getwijfeld, dat Gods wil *duidelijk* in de Heilige Schrift is geopenbaard, zoals de Ned. Geloofsbelijdenis in art. VII daarvan spreekt. Dat is juist zijn vast uitgangspunt geweest: „Het is de groote vraag of God in Zijn Woord spreekt en zóó spreekt, dat wij Hem kunnen verstaan”⁹¹. Vanuit dit geloof is Hoedemaker nu nog een belangrijke stap verder gegaan en heeft hij o.m.⁹² met betrekking tot de kerk en de kerkinrichting het *énerzijds* bekritiseerd, wanneer men niet het Woord Gods, maar de *feitelijke situatie* tot maatstaf nam en *anderzijds*, wanneer men meende met de Schrift in zaken van het kerkelijk ambt niet verder te komen, zodat hier de orde en de opportuniteit het eerste en laatste woord zou hebben.

Voor wat het eerste aangaat één enkel sprekend citaat uit zijn beoordeling van Bavincks studie over *Het Doctorenambt*: „Wil men de kwestie van het doctorenambt of de staatkundige kwestie of honderd andere gewichtige vraagstukken behandelen, dan moet men niet zeggen: gegeven de moderne staat, de gedeelde en steeds verder te deelen Kerk, hoe moet nu de School zijn ingericht of wat is de wetenschap? maar: hoe moet dit alles zijn ingericht naar *Gods Woord* met volstreekte verloochening, zoo het moet, van mijn persoonlijk inzicht, mijn persoonlijk belang, en dat van mijne voorgangers mijne Kerk enz. enz. Anders loopt alles uit op eene reconstructie en van de belijdenis en

⁸⁹ *Als verleiders en nochtans waarachtigen*, Leiden 1895; bij Scheers, *o.c.*, p. 177.

⁹⁰ *Troffel en Zwaard II* (1899), p. 25 sq.

⁹¹ *Niet van eigen uitlegging* etc. Amsterdam 1886, p. 24.

⁹² Wij spreken niet over zijn beschouwingen over kerk en staat, vooral in de brede discussie met A. Kuyper over art. xxxvi van de Ned. Geloofsbelijdenis, hoewel die zeer nauw met ons onderwerp is verbonden en de positieve elementen bij Hoedemaker op dit punt soms nog krachtiger spreken

van de geschiedenis en zelfs van Gods Woord, naar de abnormale werkelijkheid en de onjuiste of ontijdige actie, die hiervan het gevolg is geweest⁹³. Hoe scherp richt zich hier de spits van de kritiek tegen een spreken en construeren inzake de kerk vanuit de werkelijkheid, die voor ogen is in plaats van uit het geloof in de openbaring Gods, evenals later K. Schilder kerk en theologie onophoudelijk van het één naar het ander terug zal roepen⁹⁴. En dat betreft bij beide godgeleerden dan de kerk, ook zoals deze ons *zichtbaar voor ogen is*: zij is, om Hoedemaker aan het woord te laten, geloofsstuk, want „velen zeggen: ja juist, wij gelooven aan die Kerk, want zij is onzichtbaar, wij zien haar niet. Maar – dan zouden wij ook niet aan de Opstanding des Heeren kunnen ‘gelooven’, zoals wij toch in de apostolische Belijdenis zeggen: want die opstanding is zichtbaar”⁹⁵. Daarom is nu ook de strijd om de kerk en haar inrichting voor Hoedemaker nooit slechts een *bijzaak*, maar *hoofdzaak*, want in het Woord ziet hij haar afgetekend als „het middelpunt van waar Zijne, sc. Christus’ middellijke werkingen uitgaan in hart en huis, in maatschappij en school en staat⁹⁶. En de kerk, waar het levende Woord héerst, daar geeft God door de kracht van dat Woord de vereniging der gelovigen⁹⁷.

Voor wat het tweede aangaat wijs ik op de indringende discussie, die Hoedemaker met de ‘juridisch-confessionelen’ verdediger van de organisatie van 1816/52, dr. G. J. Vos heeft gevoerd. Zij werden verbonden door hun strijd tegen de Doleantie; afgedacht van de grote vraag van de kerkelijke organisatie wist Hoedemaker niet ver van Vos af te staan in het gemêleerde gezelschap van hervormde theologen⁹⁸; maar hun wegen scheiden, als de vraag naar de bijbelse noodzaak van reorganisatie aan de orde werd gesteld. In de discussie bakent Hoedemaker het terrein van verschil nauwkeurig af. Er is geen verschil in bereidheid te luisteren naar de uitspraak van het Woord Gods en zich daaraan te onderwerpen. En verder: „Wij beiden zoeken in dat Woord geene bepaalde *geboden* of *verboden*, de regeering der Kerk betreffende,

⁹³ *Troffel en Zwaard VII* (1900), pp. 68–73.

⁹⁴ Cf. K. Schilder, *Verzamelde Werken: De Kerk I*, Goes 1960 p. 150 sqq. et passim en *De Kerk II*, Goes 1962, p. 245 sqq. et passim.

⁹⁵ *G.K.* 4 jan. 1889, no. 13.

⁹⁶ *Troffel en Zwaard III* (1900), p. 351 in een bespreking van J. H. Gunnings *De opbouw der kerk op haren grondslag*.

⁹⁷ *Zonde en Genade*, p. 226.

⁹⁸ *Geen verbrokkeling, maar de bekende waarheid onder de oogen gezien*, etc., Sneek 1893, p. vi: „Bij eene indeeling der Hervormden in groepen, naar theologischen maatstaf, zouden wij niet zoover van elkander staan”.

maar de duidelijk uitgesproken *beginselen*, de *vaste lijnen*, de afgebakende *grenzen*, en rekenen tot dit Woord ook de geschiedenis der Apostolische praktijk met alles wat bij wettige gevolgtrekking hieruit valt af te leiden. Ook dit is een voordeel. Wij trachten Gods Woord te lezen, niet zoals de Dooperschen dit plachten te doen, maar zoals dit een Gereformeerd mensch betaamt". Maar het grote punt van verschil ligt in „het Goddelijk recht van de vergaderingen der opzieners, in de eerste plaats den Kerkeraad"⁹⁹. Vos nu ziet op dit punt de Schrift geen uitsluitel geven en komt dus niet verder dan tot het poneren van de wenselijkheid en de (menselijke) noodzakelijkheid van de kerkelijke vergaderingen, zodat de kerkelijke vergaderingen een zuiver natuurlijke, in tegenstelling van een Schriftuurlijke grondslag hebben, Hun bestaan en inrichting hangt geheel af van ons zuiver menselijk inzicht in hetgeen, in dezen, nuttig of nodig is. Daartegenover stelt Hoedemaker nu met een gedetailleerd beroep op het Nieuwe Testament, dat de kerkregering, die uitgaat van de allesbeheersende stelling, dat de opzieners niet alleen een gezelschap (dus terwille van wenselijkheid of utiliteit samenwerkend), maar een *ambtelijk college* vormen, wel degelijk *schriftuurlijk* is¹⁰⁰. Daarom kan hij ook niet vrijblijvend staan tegenover de bestuurlijke organisatie van 1816, die het ambt en de kerkelijke vergaderingen beknot en niet tot openbaring doet komen: „Wij hebben geen vrije beschikking over de bediening ons toevertrouwd; wij mogen onze volmacht evenmin inkrimpen als uitbreiden; het staat niet aan een zuiver menselijk oordeel te bepalen, wat tot onze roeping moet worden gerekend en op welke wijze wij haar hebben te vervullen"¹⁰¹. Hoedemaker ziet dit geschil met Vos over kerk en ambt – die twee hangen voor Hoedemaker onlosmakelijk samen – in een breed verband; dat men het ambt verlaagt tot een menselijke instelling is vanwege de doorwerking van

⁹⁹ G.K. 17 juli 1890, no. 93. De volgende citaten zijn uit de brede bespreking genomen, die Hoedemaker in *De Gereformeerde Kerk* heeft gewijd aan de brochure van Vos, *Bijdrage tot beantwoording van de gewichtige tijdsvraag: is de tegenwoordige organisatie van de Ned. Herv. Kerk in strijd met Gods Woord?* Belangrijke gedeelten van deze bespreking heeft Hoedemaker later opgenomen in zijn *De Kerk en het moderne staatsrecht* I.

¹⁰⁰ G.K. 17 juli 1890, no. 94. In het nummer van 24 juli wordt dan doorgesproken over de 'meerdere vergaderingen', die volgens Hoedemaker eveneens een *ambtelijk* karakter dragen. Die stelling zal natuurlijk nog onze aandacht krijgen. Het onbijbelse van de organisatie van 1816 heeft Hoedemaker ook in het licht willen stellen in zijn *Machtsvertoon*, p. 20; cf. ook *Congresbeweging*, p. 26 sq.

¹⁰¹ G.K. 21 aug. 1890, no. 98.

de theologie van Schleiermacher voor wie de kerk „een vereniging van mensen door de drijfkracht van hun godsdienstig leven samengebracht en bijgevolg uit de aard zelf van dat leven geboren” is¹⁰². Dat is de grondgedachte van heel de nieuwere theologie, van Palmer, van Van Oosterzee, van Doedes¹⁰³, maar zij bewegen zich hier op de lijn van socinianen en remonstranten¹⁰⁴, en de organisatie van 1816 verwezenlijkt „het ideaal der vroegere Remonstranten”¹⁰⁵. Maar Hoedemaker weet zich in de traditie van de gereformeerde belijdenisgeschriften en de gereformeerde dogmatici en kanonici te staan, wanneer hij met de woorden van Voetius wil staan voor de belijdenis, dat de regering en dienst der kerk door het vrije welbehagen des Heren is ingesteld en dat daarom uitsluitend uit de openbaring Zijn wil wordt gekend¹⁰⁶.

Er zullen in het volgende onderdeel, zelfs op het hier in geding zijnde punt, diepgaande controversen aan de orde moeten komen, maar in het kerkelijk en kerkrechtelijk geding, waarvan Hoedemaker sprak, dat er is tussen de gereformeerden ‘in en buiten het Genootschap’ en ook tussen de gereformeerden, die in het Genootschap bleven, is voor wat Hoedemaker betreft buiten twijfel, dat hij de Schrift als de recht-sprekende instantie heeft *willen* erkennen. Daarin deed hij een beroep in zijn debat met dr. Vos; daarin doet hij ook een krachtig appèl, op wie vandaag zich graag op hem beroepen; daarin willen wij ons met hem verbonden weten: *over de Norm is geen verschil*, al blijft de vraag op dit moment open, of deze Norm ook tot gelding is kunnen komen in het geheel van zijn theologie en van zijn kerkelijk streven

II. CONTRA-REFORMATORISCHE REMMINGEN

a) *Om zich te verweren tegen het Schriftuurlijk-confessioneel appèl, dat van de Ascheiding van 1834 tot alle belijders van de Christus in het Ned. Herv. Kerkgenootschap uitging, heeft Hoedemaker de belijdenis aangaande de kerk (Ned. Geloofsbelijdenis, artt. XXVII–XXXII deels geneutraliseerd (‘het ambt der gelovigen’ uit art. XXVIII, de*

¹⁰² Cf. *De Kerk en het moderne staatsrecht* I, p. 74. Hoedemaker zal – zie het vervolg van ons betoog – het verwijt van Schleiermacherianisme ook aan het adres van Kuyper richten.

¹⁰³ *o.c.*, p. 74 sqq.

¹⁰⁴ *G.K.* 4 sept. 1890, no. 100.

¹⁰⁵ *Geen verbrokkeling*, p. VI.

¹⁰⁶ Cf. *De Kerk en het moderne staatsrecht* I, p. 44; *Congresbeweging*, p. 60.

onderscheiding tussen de ware en de valse kerk, uit art. XXIX), deels gedegradeerd (over de kerkregering, artt. XXX-XXXII).

„Hoe oordeelde Hoedemaker over de *Afscheiding*? Ongeveer op dezelfde wijze als over de Doleantie”.

Met deze twee korte zinnen leidt Scheers, die ons Hoedemakers biografie gaf, een even korte uiteenzetting over dit onderwerp in¹⁰⁷, nadat hij veel breder over Hoedemakers positie tegenover de organisatie van 1816/1852 en tegenover de Doleantie heeft gehandeld. Ongewijfeld is dit antwoord op zichzelf genomen juist. Dat leert ons een citaat van Hoedemaker door Scheers op de vorige bladzijde gegeven, waar de vrijmaking der kerk onder het juk der organisatie uit door een minderheid in gemeente ‘Afscheiding in optima forma’ wordt genoemd¹⁰⁸; vele aanhalingen uit vele geschriften en artikelen zouden nog hiernaast zijn te plaatsen¹⁰⁹. Maar aan de zo gedegen studie van Scheers is o.i. met recht de kritische vraag te stellen, of hij geen methodische fout heeft gemaakt door Hoedemakers verhouding tegenover de Afscheiding te zien in het licht van zijn verhouding tot de Doleantie. Naar onze mening pleit alles voor het tegendeel: *Hoedemaker is tot zijn radicale neen tegen de Doleantie inzonderheid gekomen, omdat hij hartgrondig neen tegen de Afscheiding had leren zeggen: vóór 1886/’87 heeft hij onophoudelijk getracht Kuyper c.s. er voor te waarschuwen een weg in te slaan, die tot een nieuwe Afscheiding zou voeren, in 1887 heeft hij de Doleantie voor zichzelf als een nieuwe Afscheiding verworpen en daarna als zodanig onverpoosd bestreden. Er komen inderdaad bij de bespreking over zijn verhouding tot de Doleantie ook nieuwe elementen aan de orde¹¹⁰, maar die staan in het licht van dit grondmotief in Hoedemakers leven en denken.*

We gebruiken hier een sterke kwalificatie, ‘grondmotief’, maar menen daartoe het recht te hebben; Hoedemaker is nl. een zoon van de Afscheiding van 1834 geweest en zijn levensstrijd is in feite één afrekening met zijn ‘achtergrond’ geweest; de typering ‘renegaat’ kan maar moeilijk uit de pen komen bij een man van onbetwiste integriteit, maar we kenschetsen o.i. niet te scherp, als we zijn levensgang kwalificeren met de woorden: *een zoon begraaft zijn vader.*

¹⁰⁷ Scheers, *o.c.*, p. 205 sq.

¹⁰⁸ Scheers, *o.c.*, p. 204.

¹⁰⁹ Cf. hierboven p. 16 en o.m. *Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres*, Amsterdam 1887, p. 21 sq.; *Congresbeweging*, p. 21 sq.; *G.K.* 11 oct. 1888, no. 1; 24 jan. 1889, no. 16; 6 juni 1889, no. 35.

¹¹⁰ Cf. hierna onder b, p. 33 sqq.

In de nu volgende biografische notities vragen we daarom eerst aandacht voor Hoedemakers relaties tot de Afscheiding en de Afscheidenen.

Hoedemaker is uit afgescheiden ouders geboren; Johannes Hoedemaker, de vader, was afkomstig uit Amsterdam; Evertje Beukers, de moeder, uit Bunschoten¹¹¹. Hoedemaker is vernoemd naar zijn grootvader van moederszijde, Philippus Jacobus Beukers. Grootvader Beukers telde onder zijn kinderen verder nog Jacobus en Wouterus, die, de één als voorganger van de Afscheidenen en de ander als burgemeester zo'n grote rol zouden spelen op het terrein van kerk en school in de tweelingdorpen Bunschoten en Spakenburg¹¹². Vooral moeder Hoedemaker heeft grote invloed op het leven van haar zoon gehad¹¹³. Een merkwaardige vrouw, ook in haar kerkelijke positiekeuze. Scheers vertelt daarvan – men veroorlove ons het brede citaat, dat in het vervolg van onze verhandeling van grote betekenis zal blijken te zijn: „Kerkelijk bestond er eenig verschil tusschen haar en haar man. Met H. P. Scholte's aanvraag om koninklijke erkenning van de 'Christelijke Afscheidene Gemeente' te Utrecht (December 1838), door welke aanvraag de band met de oude Gereformeerde Kerk was doorgesneden, ging zij niet mee. De doop van Philippus Jacobus geschiedde eigenlijk tegen haar zin in de Afscheiden Kerk te Utrecht. Zij had, wat dit betreft, meer op met Ledeboer, die op het standpunt stond, dat men geen vrijheid van eeredienst aan den Koning mocht aanvragen, omdat, overal waar men zich hield aan de Gereformeerde belijdenis, de Gereformeerde Kerk was, voor welker eeredienst geen toestemming behoefde gevraagd te worden. Hoedemakers moeder hield dus – een belangrijk punt! – aan de Hervormde Kerk vast. 'Zij begeerde de Kerk der vaderen hersteld te zien, maar liet haar ook in haar verval niet los'. Zij geloofde in haar herstel. Het laatste vooral op grond van een bevinding, die 'destijds een onderwerp van gesprek en later bij zeer velen een grond van verwachting vormde', nl. de zekerheid, die zij voor de geboorte van Philip, als antwoord op haar gebed, ontvangen had, dat dit kind 'niet alleen het volle evangelie der zaligheid zou prediken, maar voor de Kerk, die zij liefhad en nooit met haar hart had losgelaten, ten zegen zou zijn'. Evertje Beukers' kerkelijke houding zouden we kunnen noemen met de latere woorden van haar zoon 'een tijdelijk uitwonen van de historische Kerk' ”¹¹⁴. Hier wordt gezinspeeld op de 'belofte', die moeder Hoedemaker had ontvangen met betrekking tot haar zoon. Hoedemaker heeft daarvan zelf verteld in zijn gedachtenisrede *Na één-en-dertig jaren*: „In eene dorpsgemeente werd de jongeling – Hoedemaker doelt hier op zichzelf – eenige weken later aan den voet van den kansel opgewacht door een grijsaard, die hem, na volbracht dienstwerk, bij de hand vatte en uitriep: 'nu zie ik, dat God een waarmaker is van Zijne

¹¹¹ Scheers, *o.c.*, p. 6.

¹¹² Cf. J. Koelewijn, *Zijns Verbonds gedachtig. Gedenkboek van het gereformerd onderwijs te Spakenburg* [1954], p. 18; ook A. Blokhuis, *Uit de oude doos. De Afscheiding in Bunschoten, Spakenburg* 1936, p. 22: 23 mrt 1836 scheidde zich af „Cornelia Buenk, moeder van Jacobus Beukers”; p. 23: „25 juni wordt tot . . . diaken gekozen . . . Jacobus Beukers”. Zie in dit werk over Jacobus Beukers verder p. 56. Uit het archief van de Geref. Kerk van Bunschoten–Spakenburg blijkt, dat Hoedemaker in correspondentie met zijn familie uit Bunschoten is gebleven; de brieven zijn niet van historische betekenis (mededeling van de archivaris, de heer J. Koelewijn), maar geven aan, dat de familieband onderhouden bleef.

¹¹³ Scheers, *o.c.*, p. 7.

¹¹⁴ Scheers, *o.c.*, p. 6 sq.

belofte. – Toen uw vrome moeder Nederland verliet, zeide zij mij bij het afscheid: mij zult gij niet meer zien. Ik kan in onze kerkelijke toestanden niet meer leven. Maar, ik heb eene stille verwachting dat gij hem – op u wijzende – in dat kerkgebouw (wij stonden voor de deur van deze kerk) het Evangelie van Gods genade nog zult hooren verkondigen. God heeft het mij beloofd! Ik heb hem aan Neerlands kerk gegeven’”¹¹⁵. Men ziet deze vrouw voor zich: een piëtisch-bevindelijke vrome, die naar een persoonlijk verkregen ‘belofte’ grijpt, die buiten het Woord van de Heilige Schrift omgaat, zoals zij dat ook bij de door haar bewonderde Ledeboer had kunnen waarnemen¹¹⁶. Daardoor wordt dan in dit geval, als zo dikwijls in deze kringen, eigen kerkelijke positie-keuze met een laatste religieuze ernst geladen, maar niet *met de Schrift verdedigd*. Moeder Hoedemaker was terzijde van de ‘vaderlandse kerk’ komen te staan, maar haar hart bleef daarheen trekken en haar zoon heeft zij eraan gebonden en de weg van de Afscheiding leren mijden.

Als Hoedemaker in 1862 uit Amerika in Nederland terug, vóór de Hervormde Kerk kiest, omdat de afgescheidenen de op dat ogenblik nog ‘allerminst principieel’¹¹⁷ denkende jongeman dwingen tot een keus tussen ‘Hervormde Kerk’ of ‘Afscheiding’¹¹⁸, hebben de Afscheidenen daarmee toch niet direct de band met hem verbroken, zoals H. Berkhof het in zijn *Geschiedenis der Kerk* voorstelt¹¹⁹. Integendeel, wanneer in het volgende jaar, 1863, de grote man van de apologetische school, dr. J. J. van Oosterzee, in Utrecht tot hoogleraar is benoemd, neemt men vanuit de Christelijke Afscheiden gemeente van Utrecht contact met Hoedemaker op, die dan een studiereis in Duitsland maakt en doet hem het voorstel naar Utrecht te komen om enige tijd college bij Van Oosterzee te lopen. Dat voorstel kwam van ouderling W. Horst, in wiens huis Hoedemaker de eerste tijd ook gastvrijheid geniet en wiens dochter Jacoba Johanna, in 1868 zijn vrouw wordt¹²⁰. Beiden komen dus uit de Afscheiding voort.

Hoedemaker heeft vervolgens als hervormd predikant in Veenendaal, zijn eerste gemeente, tot collega ds. J. Brummelkamp gehad, de zoon van de Kamper

¹¹⁵ *Na één-en-dertig jaren*, Sneek 1893, p. 10 sq.; cf. *Gedenkboek* p. 4 over de omstreeks 1851 naar Amerika emigrerende moeder Hoedemaker: „maar Nederland werd niet prijsgegeven, en wel twintig malen werd het op de afscheid-bezoeken herhaald: mij zult ge niet meer zien, maar dezen jongen zult ge hier nog hooren het evangelie van Gods genade verkondigen. God heeft het mij beloofd”. Hoedemaker zelf heeft zich wel vaker over de invloed door zijn moeder en haar religieuze gerichtheid uitgesproken. Zo is een Ingezonden, dat hij plaatste in *De Bazuin* van 12 febr. 1886, no. 7: „Met het oog op ‘de Kerk mijner vaderen’ ben ik van God afgebeden, in de namen, die ik draag; bij den doop, dien ik ontving ben ik aan die Kerk toegewijd. Mijne moeder is gestorven in de verwachting, dat het God zou behagen, die Kerk weder op te richten en een van hare laatste wenschen is geweest, dat ik mij aan den dienst des Woords in deze Kerk zou wijden . . . Vooral van mijne moeder heb ik misschien geërfd de sympathie, die ik altijd heb gevoeld voor de ‘Afscheidenen onder het kruis’ . . .”

¹¹⁶ Scheers, *o.c.*, p. 6. Over Ledeboer: *Biografisch Woordenboek van Prot. Godgeleerden in Ned.* V, p. 655–670 en F. L. Bos, *Chr. Encyclopaedie* IV² s.v. (geeft nog andere litteratuur).

¹¹⁷ Cf. *Gedenkboek*, p. 12.

¹¹⁸ Scheers, *o.c.*, p. 14 sq.

¹¹⁹ H. Berkhof, *Geschiedenis der Kerk*⁸, Nijkerk 1955, p. 294.

¹²⁰ Scheers, *o.c.*, p. 29; *Biografisch Woordenboek* IV, p. 59.

hoogleraar¹²¹, meer nog dan Hoedemaker renegaat van de Afscheiding, die later – evenals Hoedemaker – naar Amsterdam trok en in de dagen van de Doleantie felle tegenstander van Kuyper – die hem èn naar de Herv. Kerk èn naar Amsterdam had gebracht! – en ijverig paladijn van de ‘volkskerk’ zou blijken¹²².

Hoedemakers positiekeus tegenover de Afscheiding is inderdaad *princiepelijk* geweest, omdat hier gebroken was met ‘de historische kerk der vaderen’; persoonlijke antipathie speelde bij hem geen rol, hij had, zoals hij het zelf formuleerde, geen moeite met de keus tussen „den beschaafden, methodistischen, onbelijnden, met den tijd meëgaanden Christen” en „een bekrompen, onhebbelijk, ouderwetsch, met vele vooroordelen bezet, maar toch innig vroom man, de type van een afgescheidene uit de dagen van 1834”. Dan gold voor hem: het bloed kruipt waar het niet gaan kan¹²³. Hij kon zelfs de Afscheiding wel billijken „als laatste redmiddel”, als het dan maar niet werd gezien „als uitleiding van de Kerk . . . maar als een *tijdelijk uitwonen van de historische kerk*”¹²⁴, zoals moeder Hoedemaker het in praktijk had gebracht.

Maar zijn neen tegen de Afscheiding wordt radicaal en principieel, als hij komt te staan tegenover het Schriftuurlijk-confessioneel appèl van 1834, dat a) de roeping tot afscheiding van de Ned. Herv. Kerk zag als ‘het ambt der gelovigen’, zoals daar in art. xxviii van de Ned. Geloofsbelijdenis over wordt gesproken¹²⁵) en dat b) de Ned. Herv. Kerk mat aan de kenmerken van de valse kerk, die in art. xxix worden opgesomd¹²⁶.

Ad a) Over het recht der Afscheiding heeft Hoedemaker in de

¹²¹ Scheers, *o.c.*, p. 30.

¹²² Cf. o.m. G. Keizer, *Uit de Geschiedenis der Gereformeerde Kerken Vuren–Herwijnen–Ommeren–Tiel*², Kampen 1905, p. 85 sqq.; A. Goslinga, *Briefwisseling van Mr. G. Groen van Prinsterer met Dr. A. Kuyper 1864–1876*, Kampen 1937, register.

¹²³ *Heel de Kerk en heel het volk!*, p. 39 sq.

¹²⁴ *Congresbeweging*, p. 9 en o.m. *G.K.* 20 juni 1889, no. 37.

¹²⁵ Ned. Geloofsbel. art. xxviii: „ . . . zo is het ambt aller gelovigen, volgens het Woord Gods, zich af te scheiden van degenen, die niet van de Kerk zijn, en zich te voegen tot deze vergadering, hetzij op wat plaats dat God ze gesteld heeft”.

¹²⁶ Ned. Geloofsbel. art. xxix: „Aangaande de valse kerk, die schrijft zich en haar ordinantien meer macht en autoriteit toe, dan den Woorden Gods, en wil zich aan het juk van Christus niet onderwerpen; zij bedient de Sacramenten niet, gelijk Christus in zijn Woord verordend heeft, maar zij doet daar af en toe, gelijk als het haar goeddunkt; zij grondt zich meer op de mensen, dan op Christus; zij vervolgt degenen, die heilig leven naar het Woord Gods, en die haar bestraffen over haar gebreken, gierigheid en afgoderijen”.

eerste jaargangen van *De Gereformeerde Kerk* breedvoerig van gedachten gewisseld met Helenius de Cock, de Kamper hoogleraar. Wanneer deze aan Hoedemaker voorhoudt, dat er in de Ned. Herv. Kerk notoir-ongelovigen zijn en dat men zich daar van heeft af te scheiden volgens art. xxviii der Geloofsbelijdenis repliceert Hoedemaker als volgt: „Deze uitdrukking: *de geloovige moet zich afscheiden van hen die niet van de Kerk zijn* is ontleend niet aan Art. xxix, maar aan Art. xxviii, waar spraak is van de *toevergadering der Kerk*. In Art. xxix is de Kerk reeds opgericht. In Art. xxviii moet zij nog opgericht worden. De Afscheiding waarvan in Art. xxviii gesproken wordt is *de afscheiding van de wereld*. ‘Men heeft zich te voegen – zoo luidt de volgende zin – *tot deze vergadering*’ en behoort dus nog niet tot haar”¹²⁷ en in de afsluiting van het debat met De Cock zal hij stellen, dat de ongelovigen in de kerk door de tucht verwijderd moeten worden – dáárom eerst reorganisatie en dat „in Art xxviii wordt gesproken van eene afscheiding niet van hen die *in* maar van hen die *buiten* de zichtbare Kerk zijn”¹²⁸. Maar Hoedemaker kan op deze wijze slechts in schijn aan de klem van het betoog van De Cock ontkomen, want het is met de tekst van de Geloofsbelijdenis voor ogen toch eigenlijk ondenkbaar te stellen, dat vanuit de gezichtshoek, van waaruit art. xxviii spreekt „de Kerk nog opgericht moet worden”. Neen, zij is er en daarom is het de plicht van de gelovigen zich *bij haar* te voegen. En de afscheiding hier bedoeld is maar niet in algemene zin een afscheiding van de wereld, maar van hen, die door hun overgave aan de roomse religie openbaar worden *niet van de kerk te zijn*¹²⁹. Die plicht *niet* te erkennen in een situatie, waarin volgens Hoedemakers eigen formulering in 1886 voor de gemeente van Jezus Christus geen ander recht is overgebleven „dan de gelegenheid om naast en met hen, die het verderf dat ‘in den tijd’ gist, in de Kerk, in uwe Kerk brengen, te blijven arbeiden”¹³⁰ is een dubbele neutralisatie van art. xxviii: het

¹²⁷ G.K. 24 oct. 1889, no. 55.

¹²⁸ G.K. 12 dec. 1889, no. 62. Ook met andere woordvoerders van de Chr. Gereformeerden polemiseerde Hoedemaker wel in G.K., zo met F. M. ten Hoor over diens opmerkingen aan zijn adres in de brochure *Afscheiding of Doleantie* in de serie artt. *Niet op de hoogte*, G.K. 26 maart 1891, no. 129 en volgende nummers.

¹²⁹ Cf. C. Vonk, *De Voorzeide leer* IIIb, Barendrecht 1956, p. 124: „En òns art. 28 zegt, dat het de plicht van alle gelovigen is, *zich af te scheiden van hen, die niet van de kerk zijn*. Wie met de laatste woorden werden bedoeld, is duidelijk. De Roomsens”. Wij zouden het wel iets ruimer willen stellen, gelet op het begin van art. xxix.

¹³⁰ *Machtsvertoon*, p. 9.

is het gerekend de tekst van art. xxviii zelf, het is het in de feitelijke situatie, waarin Hoedemaker werkte.

Ad b) Eenmaal het pad van het neutraliseren bij art. xxviii opgegaan, loopt Hoedemaker het nu bij art. xxix verder af. Hij doet het op verschillende manieren. Eerst door de belijdenis aangaande de valse kerk en haar kenmerken als het ware zoveel mogelijk in te dammen en de belijdenis hier nu juist niet als belijdenis, maar als historisch actestuk te lezen: „De merktekenen van de valse Kerk zijn ontleend aan de Kerk van Rome en dus niet naar den klank der woorden, maar zuiver Historisch te verklaren”¹³¹. Het procédé is bekend, maar het is, zoals o.m. Doekes heeft aangetoond, tegenover het getuigenis van de geschiedenis niet houdbaar¹³². Niet alleen spreken Guido de Brès c.s. het oordeel ‘valse kerk’ over meer gemeenschappen dan alleen de roomse kerk uit, maar De Brès ziet, evenals Luther en Augustinus het onderscheid tussen de ware en de valse kerk reeds beginnen bij . . . Abel en Kaïn. En de oorspronkelijke bewijsplaats bij deze passage uit de belijdenis, nl. Openb. 2:9 (over de ‘synagoge van de satan’) bewijst eveneens, dat hier, vanzelfsprekend in de actualiteit van de zestiende eeuw, de Schrift wil worden nagesproken¹³³, wat trouwens naar de aard van de belijdenis is, die het geloof der Schriften belijdt¹³³, of, zoals Doekes het puntig formuleert: Luther en Calvijn hebben „deze leer uit de Schrift afgelezen”¹³⁴; er wordt hier dus een *geloofsnorm* en een *geloofsmaatstaf* voor alle tijden en alle situaties door de Kerk vastgelegd¹³⁵.

We stoten hier op een belangrijk gegeven bij Hoedemaker: zoals hij het ‘ambt der gelovigen’ uit art. xxviii zó heeft ingeperkt, dat deze door de kerk beleden geloofsnorm voor de feitelijke situatie, waarin hij stond, dusdanig werd geneutraliseerd, dat de gehoorzaamheid van

¹³¹ G.K. 12 dec. 1889, no. 62; cf. o.m. G.K. 24 oct. 1889, no. 55; 7 nov. 1889, no. 57; *De Kerk en het moderne staatsrecht* I, p. 40: „Het zou eene dwaasheid zijn, deze uitdrukking, die niet anders is dan eene beschrijving van de Roomsche Kerk, op onze tegenwoordige inrichting toe te passen”.

¹³² L. Doekes, *De Reformatorische Onderscheiding van de Ware en Valse kerk*, in *Lucerna* V (mrt. 1965), p. 265; cf. ook mijn *Verkenningen* I, Goes [1963], p. 7 sqq. Doekes verwijst nog naar J. van Genderen, *De ware kerk*.

¹³³ Cf. mijn *Verkenningen* I, p. 18 sq.; Johannes Polyander c.s., *Synopsis purioris theologiae*, XL 46, ed. Bavinck, Leiden 1881, p. 443.

¹³⁴ L. Doekes, o.c., p. 263, 264.

¹³⁵ Cf. o.m. S. Greijdanus, *Congres van Gereformeerden (Verslag)*, Kampen [1948], p. 22; K. Schilder, o.m. *Christelijke Religie, Nederlandse Geloofsbelijdenis* (verslag geheel buiten verantwoordelijkheid van prof. Schilder) II, Kampen 1950, p. 73.

het geloof in deze situatie achter de horizon verdween en praktisch de band aan het Woord werd losgemaakt, zo heeft de krampachtige localisatie van de notie 'valse kerk' in een kerkhistorisch fenomeen, de kerk van Rome, *de band tussen Woord en belijdenis doorgesneden* en daarmee is wat onder I b aan positiefs is genoteerd, in het totaal van Hoedemakers leven en werk goeddeels krachteloos gemaakt. Daarbij komt, dat hij zich van de verwijzing van De Cock naar het gezag van de Reglementen in de Ned. Herv. Kerk, waardoor deze aan „zichzelf en aan haar ordinantiën meer macht en autoriteit toeschrijft dan aan den Woorde Gods en zich aan het juk van Christus niet wil onderwerpen”, toch feitelijk afmaakt door op te merken, dat deze reglementen zichzelf geen 'Goddelijk gezag' toekennen, zoals de Roomse Kerk het met haar ordinantiën doet¹³⁶, maar dat „de reglementaire Kerk zich de macht en de rechten van Jezus moet aanmatigen, niet zoals Rome in den naam des Heeren, maar zoals de overheid dit doet, in naam der (kerkelijke) orde en van het algemeen belang”¹³⁷, want zij eigent zich dan toch maar 'de macht en de rechten van Jezus' toe, die *in het Woord* zijn geopenbaard en daarover gaat het nu juist in de Belijdenis en vervolgens vergeet hij, dat de *Acte van Afscheiding of Wederkeering* het Ned. Herv. Kerkgenootschap hier in de crisis van ware of valse kerk zag komen, toen het onderwerping aan de kerkelijke verordeningen in plaats van aan het Woord Gods vroeg en de weigering daarvan strafte met vervolging van „degenen, die heilig leven naar het Woord Gods”¹³⁸. In die beslissing toonde het Ned. Herv. Kerkgenootschap de kenmerken van de valse kerk en het is niet meer dan een uitvlucht, wanneer hij in dit verband opmerkt: „Het is geen vervolgen, wanneer men de huisdeur dichtdoet voor hen, die uit eigen beweging den stoep afgaan”¹³⁹. Ging Hendrik de Cock 'de stoep af', toen hij de Hervormde Kerk „bestrafte over haar gebreken, gierigheid en afgoderijen”; was de kerk niet in de vervolging gemengd, toen de Overheid de kerker hem als verblijfplaats aanwees? Ja, *ecclesia non sinit sanguinem* (de kerk dorst niet naar bloed) – maar het is de spreuk, waarmee Rome zich o.m. in de zestiende eeuw voor folteringen en brandstapels excuseerde. Hier heeft de dikwijls zo hoogstaande polemiek van Hoedemaker toch werkelijk een dieptepunt bereikt.

We moeten tot dezelfde conclusie van het feitelijk doorsnijden van

¹³⁶ *G.K.* 7 nov. 1889, no. 57.

¹³⁷ *De Kerk en het moderne staatsrecht* I, p. 40.

¹³⁸ *Acte van Afscheiding of Wederkeering*, Groningen [1834], p. 4.

¹³⁹ *G.K.* 12 dec. 1889, no. 62; cf. *G.K.*, 14 nov. 1889, no. 58.

de band tussen de belijdenis en het Woord Gods komen, wanneer we Hoedemaker over de belijdenis aangaande de kerkregering (Ned. Ge-
loofsbelijdenis, artt. xxx–xxxii) horen spreken. Dezelfde man, die
schreef, dat de genootschappelijk-synodale „kerkregering in al haar
deelen en stukken tegen Gods Woord ingaat”¹⁴⁰, heeft duidelijk juist
de geloofsartikelen over de kerkregering ten opzichte van de overige
artikelen van de Belijdenis gedegradeerd, toen hij tegen Helenius de
Cock schreef: „Toen onze vaders in de Synode van Dordt Art. 31
en Art. 32 . . . van de stemming over de belijdenis uitzonderden,
om ze later, na het vertrek der uitheemschen, afzonderlijk te behan-
delen, zeiden zij daarmede niet: deze dingen hebben weinig of niets
te betekenen, maar alleen: zij raken het wezen van de Kerk en de
belijdenis niet: *zij geven geen aanleiding om de kerkelijke gemeenschap
te verbreken*”¹⁴¹. Hij schetste toen niet alleen de geschiedenis onvol-
ledig en dus onjuist. Hier had de – internationale – politiek een
beslissende stem in het kapittel. De anglikaanse Staatskerk had een
bisschoppelijke structuur en koning Jacobus kon niet voor het hoofd
worden gestoten, toen *op initiatief van de Staten-Generaal* de bekrach-
tiging van Belijdenis en Catechismus plaats vond in aanwezigheid van
de buitenlandse afgevaardigden¹⁴²: men make dus van deze zwakheid
geen theologisch-kerkelijk *krachtig* argument, zeker niet nu de ont-
wikkeling sinds de zestiende/zeventiende eeuw steeds meer het hoge

¹⁴⁰ *Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres*, p. 18.

¹⁴¹ *G.K.* 20 juni 1889, no. 37.

¹⁴² Cf. J. R. Wiskerke, *De Reformatie XLII* (1966/1967), p. 164 en wat ik
schreef in *De Reformatie XLII* (1966/1967), p. 162 sqq. De verhouding tot
de anglikaanse staatskerk had trouwens op de synode van Dordrecht permanent
iets dubbelzinnigs. Wel had de engelse bisschop-afgevaardigde Carleton een
bevoorrechte positie, die kwalijk was te rijmen met de nederlands-gereformeerde
kerkregering, maar anderzijds hielp zijn bisschoppelijke waardigheid hem in de
discussies niet verder: dan werd naar argumenten en niet naar kerkelijke positie
gevraagd en voorts liet de voorzitter van de synode Bogerman zich door Amesius,
een engelse puritein, die vanwege zijn verzet tegen de anglikaanse hoogkerkelijk-
heid zelfs uit Engeland de wijk had moeten nemen, ter synode bijstaan als zijn
persoonlijk adviseur, cf. H. Kaajan, *De groote synode van Dordrecht in 1618–
1619*, Amsterdam z.j., p. 14 sqq., p. 22; Hugo Visscher, *Guiliemus Amesius*,
Haarlem 1894, p. 26, 45, 48 sqq. Wanneer men echter wil taxeren, hoe zwaar
de kwestie van de principiële grondlijnen van de kerkregering in kerkelijk-theo-
logisch opzicht woog, bedenke men, dat een plan van de franse predikant Du
Moulin om een generale confessie voor *alle* gereformeerde kerken op te stellen,
te Dordrecht in de ‘wandelingen’ wel ernstig is overwogen, maar juist op *dit*
punt is afgesprongen, omdat men in de nederlandse gereformeerde kerken het
meerdere licht dat men ontvangen had, per se niet prijs wilde geven, cf.
H. H. Kuyper, *Post-acta* etc., Amsterdam-Pretoria z.j., p. 332 sqq.

belang van deze Geloofsartikelen heeft aangetoond. Maar Hoedemaker heeft zich zo ook de weg gebaad tot het door hem graag gebruikte onderscheid tussen het *wezen* en het *welwezen* van de kerk¹⁴³. Tenminste in schijn. Het *wezen* van de kerk ligt in de belijdenis, maar de kerkorde is een zaak van *welwezen*, dat door de besturen verhinderd wordt, maar de Afscheiding heeft bestuur en kerk, *wezen* en *welwezen* der kerk vereenzelvigd¹⁴⁴, maar Hoedemaker vergeet hier eerst, dat niet zijn 'afgescheiden' gesprekspartner 'besturen' en 'kerk' vereenzelvigde, maar dat de Ned. Herv. Kerk en haar leden dat deden, toen zij de prediking en verdediging van de leer der Waarheid door de besturen lieten bestraffen met kerkelijke banvonnissen en in de uitgestotenen terwille van de Waarheid Gods *de kerk* niet onderkende om zich naar „het ambt der gelovigen” daarbij te voegen, „ook al ware het zo, dat de Magistraten en plakaten der Prinsen daar tegen waren en dat de dood of enige lichamelijke straf daaraan hing” (Ned. Geloofsbelijdenis, art. XXVIII slot) en hij vergeet vervolgens ook dat de *beginselen* van de kerkregering, waardoor de gereformeerde kerkenordering wordt beheerst, wel degelijk inhoud van de gereformeerde confessie zijn en dus naar zijn eigen onderscheiding het *wezen* van de kerk betreffen. Het is wel uitermate verdrietig te zien, hoe de man, die meer dan vele anderen getoond, geprofeteerd en geijverd heeft tegen de 'onbijbelse' en 'ongereformeerde' organisatie van 1816/1852 zichzelf de hielpezen doorsneed, toen hij van de *beginselen* der kerkregering een zaak van tweede rang maakte en daarmee sneed in het lichaam van de kerkelijke belijdenis en in dat van het Woord Gods en zó het positieve, wat we onder I c constateerden met betrekking tot de autoriteit en de duidelijkheid van de Heilige Schrift ook ten aanzien van de kerkregering krachteloos heeft gemaakt.

Waardoor werd Hoedemaker toch tot deze frustraties gebracht?

Dat zal ons bezig moeten houden in de beide volgende onderdelen.

b) *Dr. Hoedemaker heeft in de hoofdpunten gefaald in zijn kritiek op het kerkrecht van de Doleantie (het beginsel van de confoederatieve aard van het kerkverband en de karakteristiek van de belijdenis als accoord van kerkelijke gemeenschap), omdat hij zich door een wijsgerig idee, te weten het 'organisch' karakter van kerk en kerkverband liet leiden. Door deze idee is zijn beroep op de Heilige Schrift ge-*

¹⁴³ o.m. *Congresbeweging*, p. 39 sq.

¹⁴⁴ o.m. *G.K.* 12 dec. 1889, no. 62.

stempeld en onvruchtbaar geworden en mist de door hem gezochte 'volkskerk' Schriftuurlijke grondslag.

1) In bepaalde opzichten staat Hoedemaker in zijn kritiek op de Doleantie sterker dan in die op de Afscheiding. Zo wanneer hij steeds weer protesteert tegen de doelbewuste *strategie* van de leiders der Doleantie, tegen het „*krijgskundig stelsel van kerkherstel*”¹⁴⁵, waardoor het opportunisme in de kerkelijke taktiek z'n kansen kreeg¹⁴⁶. Ook hier staat Bavinck – en met hem vele ‘afgescheidenen’ – in zijn kritiek op Kuiper¹⁴⁷ en diens *Tractaat van de reformatie der kerken*¹⁴⁸ soms weer dicht naast Hoedemaker. Hier mag evenwel niet worden vergeten, dat Hoedemaker met al zijn persoonlijke oprechtheid en menselijke spontaniteit zelf door aan zijn beginsel ‘reformatie door reorganisatie’ als *conditio sine qua non* te verbinden: „mits *niet* langs de weg der scheuring”¹⁴⁹, zich heeft begeven op het pad van de kerkelijke strategie, waarbij ook hij niet aan de dreiging van de wisselende taktiek is ontkomen¹⁵⁰. Ook heeft Hoedemaker terecht geconstateerd, dat de Doleantie een tweede Afscheiding zou worden: er zat in het ideaal van Kuiper en Rutgers: de vrijmaking der kerken door het afwerpen van ‘het juk der tweede hiërarchie’ in de concrete kerkelijke constellatie rond het jaar 1886 een brok kerkjuridische fictie, die het tegen de kerkelijke werkelijkheid wel moest afleggen. En Hoedemaker heeft in 1892 gelijk gekregen, toen de Vereniging tussen de Chr. Gereformeerde Kerk en de Nederduitsch Gereformeerde Kerken slechts tot stand kwam, nadat men van dolerende zijde het

¹⁴⁵ *Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres*, p. 21.

¹⁴⁶ Cf. *G.K.* 6 dec. 1888, no. 9: „Alles wiegelt en verschiet hier, alleen het DOEL staat vast”.

¹⁴⁷ Bavinck in een brief aan zijn intimus Snouck Hurgronje: „Mij hindert dikwerf de wijze, waarop hij als partijhoofd opereert”. (V. Hepp, *Dr. Herman Bavinck*, Amsterdam 1921, p. 172). Cf. ook mijn *Verkenningen II*, Goes [1964], p. 132, noot 6.

¹⁴⁸ Cf. H. Bavinck in *De Vrije Kerk IX* (1883), p. 555 sq., waar hij tegenover de plan-matigheid van het Doleantie-systeem de roeping van de directe gehoorzaamheid stelt.

¹⁴⁹ Hoedemaker e.a., *Het leerstellig, kerkrechtelijk en staatkundig beginsel der Hervormde Kerk uit hare belijdenis afgeleid*, Sneek 1891, p. 15. Hier zouden talloze citaten naast zijn te plaatsen. Lohman maakt tegen een zakelijk gelijke voorwaarde bij Hoedemaker de gelovig-nuchtere opmerking: „eene voorwaarde door God in de Heilige Schriften niet gesteld”: *Eene ernstige wedervraag*, p. 15.

¹⁵⁰ Cf. Scheers, *o.c.*, p. 196 sq. over enkele pogingen van Hoedemaker (in 1886 en in 1900) om tot een kerkelijke *modus vivendi* te komen en hierboven noot 46 over Hoedemakers wijzigingen in praktische gedragslijn in en tegenover de organisatie.

nadrukkelijk gestelde beding van de chr. gereformeerde synode aanvaardde: „dat verbreking van de kerkelijke gemeenschap met de besturen van de Ned. Herv. Kerk niet alleen, maar ook met de leden in corporatieven en plaatselijken zin door Gods Woord en de Gereformeerde belijdenis geboden en dus noodzakelijk is”¹⁵¹. Op het principiële punt ging hier de Doleantie op de lijn van de Afscheiding over. Wij zeggen: gelukkig, want daardoor bleef de band tussen Woord en belijdenis en de actuele normativiteit van beide in de taxatie van het Ned. Herv. Kerkgenootschap gehandhaafd, maar Hoedemaker heeft van zijn uitgangspunt uit de zwakheid van Kuypers positie tegenover de Afscheiding, ondanks al diens genialiteit en sterke overredingskracht, scherp in het vizier gehad en hij heeft zich door welke bijomstandigheden ook er nooit toe te laten verleiden z'n koers te laten bepalen anders dan door zijn principiële taxatie. Daar eren wij de kracht der overtuiging en de integriteit van de persoon in.

Maar naar onze overtuiging faalt Hoedemaker in zijn kritiek op de Doleantie, wanneer het gaat om de thetische inhoud van het kerkrecht, dat aan deze beweging haar eigen merk gegeven heeft.

En hier vallen de grote beslissingen.

2) Ze vallen bij de vraag naar de aard van het kerkverband en de plaats van de kerkelijke belijdenis. Omdat beide kwesties in het denken van Hoedemaker ineengestremeld liggen, nemen wij ze gelijk op in behandeling.

Het heeft soms de schijn, alsof de afstand tussen Hoedemaker en de leiders van de Doleantie over de functie van de belijdenis niet zo groot, in ieder geval niet onoverbrugbaar is. Wanneer in 1886 een voorstel tot reorganisatie der Ned. Herv. Kerk wordt ingediend (door Mr. Dr. W. v. d. Bergh c.s.)¹⁵², spreekt Hoedemaker er in het blad, dat hij op dit ogenblik redigeert, zijn instemming over uit met één gewichtige uitzondering, die betrekking heeft op de functie die de drie formulieren in dit voorstel hebben als accoord van kerkelijke gemeenschap. Op zichzelf heeft Hoedemaker daar geen principieel bezwaar tegen, zó als hij het (zie boven onder I b) tegen de oorspronkelijke strijd van de confessionelen voor ‘de handhaving der leer’ onder de organisatie van 1816 had: „Immers het recht om deze onderteekening *als voorwaarde tot kerkelijke gemeenschap* te vragen, sluit ook het recht van deze Kerk of van een convent van deze Kerken in zich om

¹⁵¹ Cf. mijn *Verkenningen* II, p. 135.

¹⁵² Voor de tekst van het voorstel: *Heraut*, 31 mei 1885, no. 388.

de *belijdenis te wijzigen*". De verklaring is dus „in den vorm onberispelijk"¹⁵³. Hoedemakers grote bezwaar is echter, dat op deze wijze, als men consequent te werk zal gaan, het „*begin van een nieuwe Kerk-reformatie*" zal ontstaan en dat betekent dan: afscheiding. Daarom verwerpt hij het toch, tenminste in de situatie van het oogenblik: „Voor mij staat dus aan het einde van den weg, wat deze broeders, *indien zij althans een nieuw Kerkverband binnen het oude bedoelen*, aan het begin daarvan hebben geplaatst"¹⁵⁴.

Men ziet: het verschil is gewichtig, maar het schijnt niet te gaan over de vraag, of de belijdenis functioneren kan als accoord van kerkelijke gemeenschap.

Evenwel, de schijn bedriegt hier, want hij maakt elders duidelijk front zowel tegen het verbreken van de band *tussen de belijdenis en het Woord Gods*, zoals onder de organisatie van 1816 plaats vond, als tegen 'de leer van het accoord' (nl. dat de belijdenis als accoord van kerkelijke gemeenschap mag en moet functioneren), want deze leer verbreekt z.i. de band *tussen de belijdenis en de kerk*: „de leer van het accoord *rukt de belijdenis uit het lichaam der Kerk*. Uit die Kerk is zij geboren, in die Kerk wordt zij gedragen en gevoed". Hoedemaker vergelijkt hier de belijdenis met een hart. Dat hoort in een lichaam. Daar klopt het. „Neem het weg en gij hebt alleen den vorm van het hart over"¹⁵⁵. Zo zegt hij herhaaldelijk, dat zijn grote bezwaar is „het isoleren en het vooropstellen van het confessioneel element". Daarom is hij dan ook van oordeel, dat de leiders van de Doleantie feitelijk op het oorspronkelijk-confessioneel standpunt zijn blijven staan¹⁵⁶. Hiermee is dan z.i. de kerk geworden tot een vereniging van gelijkgezinden, die eenzelfde belijdenis als banier hebben, waarom zij zich scharen. Maar dat ligt op de lijn van Schleiermacher. Het is hem niet minder dan een ernstige dwaling, waardoor men „de belijdenis *als accoord van Kerkengemeenschap*, in plaats van den levenden Christus tot grondslag en kenmerk van de Kerk heeft gemaakt"¹⁵⁷.

Er is dus voor Hoedemaker een zeer nauwe samenhang tussen de kerk en de belijdenis. De kerk, zij en zij alleen spreekt zich in de belijdenis uit, en zij en zij alleen is bij machte en bevoegd die belijdenis

¹⁵³ *Op het fundament van Apostelen en profeten*, p. 82.

¹⁵⁴ *o.c.*, p. 83.

¹⁵⁵ *De roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk*, Amsterdam 1888, p. 14.

¹⁵⁶ *Congresbeweging*, p. 23.

¹⁵⁷ *G.K.* 13 dec. 1888, no. 10.

uit te spreken en over die belijdenis te spreken. Maar de kerk, waar Hoedemaker in stond, miste haar normale gestalte, was door de besturen nu juist onmachtig om als kerk te spreken. Daarom was de belijdenis voor hem in deze situatie als het ware dood kapitaal en werd hem zijn eigen levensprogram steeds duidelijker: alle krachten moesten samen worden getrokken op die éne hoofdzaak: reorganisatie. Dat verklaart ook Hoedemakers beperktheid, zijn altijd weer het ene onderwerp aan de orde stellen. We menen niet, als Bremmer¹⁵⁸, hier te moeten spreken van een zekere vernauwing van de geest, waardoor Hoedemaker „niet meer bij machte (was) de dingen in hun juiste proporties te zien”, omdat hij altijd en overal die éne kwestie ziet opduiken als achtergrond, waardoor dan in feite het leven beheerst wordt. Hoedemaker is z.i. daarmee niet ontkomen aan „een groot gevaar, dat elk bedreigt, die in een bepaalde strijdpositie gedrongen is”. Hoedemaker zou, menen we, dit verwijt rustig naast zich hebben neergelegd met de opmerking: er is een tijd om breed te theologiseren over alle mogelijke onderwerpen en er is een tijd om te vechten voor de ruimte om weer te komen tot het verantwoord theologisch bedrijf. En in deze laatste tijd sta ik. Hier is parallelie met de oude Gunning, wiens vruchtbaar theologisch en kerkelijk leven „geëindigd is in één roep om reorganisatie”¹⁵⁹.

Maar daarom is voor we de balans over Hoedemakers visie op de belijdenis opmaken, het eerst nodig te zien, *welke kerk hem voor ogen stond, als hij over de verhouding tussen belijdenis en kerk sprak*. Daarmee raken we de zaak van de aard van het kerkverband en zijn kritiek op het kerkrecht van de confoederatie der kerken.

3) In feite past de term ‘kerkverband’ in Hoedemakers beschouwing niet, want deze onderstelt een samengaan van verschillende (plaatselijke) kerken, die daartoe een verband hebben aangegaan. Maar het grote, doorslaggevende bezwaar van Hoedemaker tegen het

¹⁵⁸ *De Reformatie* XXXI (1955/1956), p. 361. Bremmer spreekt hier inzonderheid over Hoedemakers strijd om art. xxxvi Ned. Geloofsbelijdenis tegen Kuyper en Lohman. Maar in wezen is het dezelfde zaak, want voor Hoedemaker was de reorganisatie der kerk ‘de sleutel der positie’, waardoor de kerk weer als kerk belijdend kon spreken ook tegenover de overheid.

¹⁵⁹ Cf. M. Groenenberg, *Onder Eigen Vaandel* IX (1934), p. 180. Hoedemaker heeft zichzelf eens de karakteristiek: ‘wisselwachter’ gegeven, *De nood ons opgelegd*, p. 15. Over eigen positie spreekt hij ook aan het adres van G. J. Vos in *Geen verbrokkeling* enz., Sneek 1893, p. ix sq. Voor de verhouding Hoedemaker-Gunning behalve Scheers ook de bijdrage van Ph. J. Hoedemaker Jr. in *Leven en werken van Prof. Dr. J. H. Gunning* III, Rotterdam 1925, p. 654-678.

'Doleantie-kerkrecht' is nu juist, dat het de *éne vaderlandse kerk* heeft opgelost in idem zoveel honderd plaatselijke kerken, die 'contractueel' aan elkaar verbonden zijn¹⁶⁰. Die éne, ongedeelde en ondeelbare kerk verschijnt en kan zich in groter of kleiner gebied openbaren, maar blijft steeds 'het lichaam van Christus', dat ambtelijk geleid wordt door kerkeraad of meerdere vergaderingen, die van elkaar in aard en gezag niet verschillen: „Alle kerkelijke vergaderingen zijn van dezelfde natuur en verschillen alleen onderling van elkander in uitgebreidheid”¹⁶¹. Daarom spreekt Hoedemaker ook graag over „eene *classicale* en *gewestelijke* Kerkeraad (want dat zijn de classes en Provinciale synoden eigenlijk)”¹⁶².

Om tot een zo scherp mogelijke karakteristiek van Hoedemakers kerkrecht op de betreffende punten te komen vergelijken we nu nogmaals en meer expliciet het kerkrecht van de Doleantie met dat van Hoedemaker. Het eerste is stellig meer gecompliceerd dan het tweede, omdat het een principieel verschil aanneemt tussen de kerkeraad enerzijds en de meerdere kerkelijke vergaderingen, de classes en de synodes anderzijds, terwijl hier bij Hoedemaker juist een principiële gelijkstelling wordt voltrokken.

De Doleantie stelt tegenover de organisatie van 1816 met haar hogere en lagere besturen, die ondanks enige decentraliserende momenten bij de reorganisatie van 1852 gehandhaafd bleef, een samenleving van de plaatselijke kerken in een kerkverband, waarin de kerkeraad als de vergadering van ambtsdragers met ambtelijk gezag over de gemeente wordt erkend, terwijl in de *meerdere* vergaderingen de afgevaardigden van de plaatselijke kerken samen komen. Zo functioneert hier als een centraal gegeven uit het nederlands-gereformeerde kerk-

¹⁶⁰ Cf. *Eéne belijdenis*, p. 9; *G.K.* 17 jan. 1889, no. 15: „... de leer van het z.g. *confoederatieve Kerkverband*, d.i. het stelsel dat de Kerk in plaatselijke Kerken oplost en de eenheid van al die Kerken saam zoekt, niet in hunnen oorsprong, hunne geschiedenis, hun gemeenschappelijk leven, maar in een soort kerkgemeenschap...”; en: „Men heeft ... de éne Hervormde Kerk, *de openbaring van het lichaam van Christus in ons volksleven*, opgelost in plaatselijke kerken, die ongeveer in dezelfde verhouding tot elkander staan als de Buitenlandsche Kerken, die met elkander in 'correspondentie traden'”. Voor zijn afkeer van de term kerkverband b.v. *Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres*, p. 16 „... 'kerkverband' (ik spreek liever van *Kerkregering*)...”

¹⁶¹ *De Kerk en het moderne staatsrecht* I, p. 220.

¹⁶² *G.K.* 28 febr. 1889, no. 21; cf. *G.K.* 7 mrt. 1889, no. 22: „... op te treden als raad van de Kerk, in de Classis, in de Provincie, in het land, als *Kerkenraad*, d.i. als vertegenwoordiger der Kerk als *eenheid* gedacht”.

recht het voorschrift uit art. xxxiii van de K.O., dat de afgevaardigden naar de meerdere vergaderingen de lastbrieven van degenen, die hen zenden zullen overleggen^{162a}. *Alleen* in deze weg kan een meerdere vergadering geconstitueerd worden, want hier zijn gezanten aanwezig, die de opdrachten van hun zenders hebben uit te voeren en zich dus eerst als gezanten hebben te legitimeren voor de gezamenlijke arbeid zelfs maar een aanvang kan nemen. Binnen deze beperking hebben de meerdere vergaderingen ongetwijfeld bevoegdheid, zeggenschap, maar de aard daarvan is onderscheiden van het gezag, dat de kerkeraad over de gemeente uitoefent. Hier beroept de Doleantie zich inzonderheid op art. xxxvi van de K.O. Daar wordt immers wèl gesproken van het 'zeggen', dat de meerdere vergadering over de mindere heeft, en wordt de zeggenschap van de classis over de kerkeraad op één lijn gesteld met die van de particuliere synode over de classis en van de generale synode over de particuliere, maar van deze vergelijking is in dit artikel uitgesloten de verhouding van de kerkeraad tot de gemeente en het gezag, dat de kerkeraad in deze verhouding uitoefent^{162b}. Het is immers wèl evenzeer als dat van de meerdere vergaderingen onderworpen aan de heerschappij van het Woord Gods, maar het is geen gedelegeerde en incidentele, maar een ambtelijke en permanente bevoegdheid.

Hoedemaker stelt echter tegenover de bestuurlijke organisatie van 1816 *de idee der ambtelijke vergaderingen*, die vanaf de plaatselijke kerkeraad tot de generale (en eventueel oecumenische) synode van elkaar wèl in omvang, maar in geen enkel opzicht in karakter verschillen. Daarom zegt Scheers wel terecht, dat bij Hoedemaker nergens enige nadruk valt op de lastbrieven, die de mindere vergaderingen naar de meerdere meegeven¹⁶³; men is immers krachtens zijn ambt, dat in heel die éne, ondeelbare kerk dezelfde gelding en kracht heeft¹⁶⁴, lid van de kerkeraad in enger of ruimer of ruimste zin.

^{162a} Art. xxxiii K.O.: „Die tot de samenkomsten afgezonden worden, zullen hun credentiebrieven in instructiën, ondertekende zijnde van degenen die ze zenden, medebrengen en deze zullen keurstem hebben, ten ware in zaken, die hun personen of kerken in het bijzonder aangaan”.

^{162b} Art. xxxvi K.O.: „'t Zelfde, zeggen heeft de classis over de kerkeraad, 't welk de particuliere synode heeft over de classis, en de generale synode over de particuliere”. Cf. P. Deddens, *De ratificering der besluiten van meerdere vergaderingen*, Groningen [1946].

¹⁶³ Scheers, *o.c.*, p. 274.

¹⁶⁴ *G.K.* 11 sept. 1890, no. 101: „de predikant, want van hem is hier inzonderheid spraak, staat in *eene andere verhouding* tot de plaatselijke Kerk, dan een

Hoedemaker en de Doleantie treffen elkaar dus in de oppositie tegen de *bestuurlijk*-hiërarchische orde van hoger naar lager. Ook Hoedemaker komt van de mindere vergadering (kerkeraad en classis) naar de meerdere. Maar ze staan tegenover elkaar, als de vraag naar de aard van het gezag in geding komt. Dan is voor Hoedemaker in de uitbreiding van de ambtelijke vergaderingen tegelijk en als vanzelfsprekend een *expansie*, een *intensivering* en een *cumulatie* van het ambtelijk gezag gegeven, zodat hier noodwendig in de plaats van de *bestuurlijk*-hiërarchische rangorde een *ambtelijk*-hiërarchische treedt. Daarmee heeft Hoedemaker als het aankomt op de centrale vraag van de verhouding tussen de onderscheiden kerkelijke vergaderingen en het door haar uitgeoefende gezag dus zakelijk wel degelijk het schema: hoger gezag–lager gezag aanvaard. Zeker, ook plaatselijk is de kerk met haar ambtelijke openbaring aanwezig, maar met de uitbreiding van plaats naar gewest en van gewest naar land vertoont zij zich in steeds voller kracht en met steeds toenemend gezag zowel naar binnen in de leiding en de ordening van het kerkelijk leven als in haar spreken naar buiten als volkskerk.

4) Hoedemaker is stellig van overtuiging, dat hij in deze visie op de kerk en haar vergaderingen niet alleen in het spoor van het historische, nederlandse kerkrecht gaat¹⁶⁵, maar eveneens in dat van de Schrift: „Dat beginsel staat vast in het Woord van God”¹⁶⁶. Maar vragen we naar het Schriftbewijs, dan moeten we concluderen, dat de oogst wel uitermate sober is. Dat bewijs valt in tweeën uiteen:

gewoon gemeentelid. Hij staat wel te Amsterdam of te Mijnsheerenland, maar heeft zijne ambtelijke roeping van en in de plaatselijke kerk *voor de Kerk in haar geheel* ontvangen”. Het is daarom maar zeer ten dele juist, wanneer Bremmer, *De Reformatie* XXXI, p. 337, stelt „dat zowel Kuyper als Hoedemaker zenzelfde *uitgangspunt* hadden”. In het negatieve inderdaad, maar niet in het positieve, in de bepaling van de aard van het kerkverband. Eveneens menen wij, dat Bremmer, *o.c.*, p. 373, het te veel doet voorkomen, alsof Hoedemaker met de Afscheiding alleen verschilde over de vraag: *waar* is de kerk? Daarachter lag een diep-ingrijpend verschil over de vraag: *wat* is de kerk? Zie het vervolg van ons betoog.

¹⁶⁵ *Herleving*, p. 16, 18; cf. *De Kerk en het moderne staatsrecht* I, p. 155.

¹⁶⁶ *o.c.*, p. 16; cf. *G.K.* 23 oct. 1890, no. 107: „De Schrift leert, dat de plaatselijke kerken te samen ééne kerk vormen, en dat die kerken niet contractueel verbonden zijn, als zoo veele Staten, die een verbond met elkander sluiten; dat die kerk een lichaam is, d.i. een organisch geheel, onder ééne regeering, uitgeoefend door hare wettige ambtsdragers, krachtens hun mandaat hun van boven geschonken. Dat alles ligt in het ambt, in de verhouding tusschen de kerken onderling”. Nota bene: kerkelijke lastbrieven hebben hier geen enkele wezenlijke functie.

a) in het beroep op enkele afzonderlijke teksten; b) in het beroep op de Schriftuurlijke gedachte van de kerk als lichaam van Christus. Het hoofddaccent valt o.i. duidelijk op b).

Ad a. *Hand. 15:22 vergeleken met de vss. 2 en 3*¹⁶⁷. Volgens Hoedemaker zijn hier met 'de gehele gemeente' niet de gemeenteleden bedoeld, „maar de mannen, die naast de Apostelen en Ouderlingen zitting hadden in de vergadering, in vers 23, 'broederen' genoemd”, evenals in *Hand. 16:4* met de broeders uit de heidenen z.i. worden bedoeld „de opzieneren van de gemeente in Antiochië, Syrië en Cilicië”¹⁶⁸. Ons dunkt de stelligheid van deze uitspraak omgekeerd evenredig aan haar evidentie. Jacobs heeft indertijd er al een afdoende weerlegging van gegeven, toen hij stelde, dat met 'de gemeente' in vers 22 niet anders verstaan kan worden dan de Jeruzalemse gemeente, voorzover zij bij de vergadering aanwezig was, terwijl niets er op wijst, dat met 'broeders' in vers 23 'opzieneren' zijn bedoeld of, dat er behalve de ouderlingen van Jeruzalem ook nog opzieneren van elders aanwezig waren. „Deze geheele uitlegging is daarom gewrongen en in strijd met de duidelijke en eenvoudige voorstelling van *Hand. 15* en *16*”¹⁶⁹.

*I Cor. 14:33 en Philémon : 2*¹⁷⁰. Naar aanleiding van deze teksten merkt Hoedemaker op, dat in de apostolische tijd de plaatselijke kerkeraden reeds meerdere vergaderingen waren, omdat in iedere plaats vele gemeenten of huiskerken waren. Daarbij wijst hij ook nog op het grote getal discipelen in de gemeente van Jeruzalem blijkens *Hand. 4:4* vergeleken met *21:20*¹⁷¹. Dezen konden niet in één vergaderplaats

¹⁶⁷ *Hand. 15:22*: „Toen besloten de apostelen en de oudsten met de gehele gemeente mannen uit hun midden te kiezen en met Paulus en Barnabas naar Antiochië te zenden: Judas, genaamd Barsabbas, en Silas, mannen van aanzien onder de broeders”; *Hand. 15:2, 3*: „En toen er van de zijde van Paulus en Barnabas geen gering verzet en tegenspraak tegen hen ontstond, droegen zij Paulus en Barnabas en nog enigen van hen op zich tot de apostelen en oudsten te Jeruzalem te begeven naar aanleiding van dit geschil. Zij reisden dan, nadat hun door de gemeente uitgeleide gedaan was, door Phenicië en Samaria, en bereidden met hun verhaal van de bekering der heidenen al den broeders grote blijdschap”.

¹⁶⁸ *De Kerk en het moderne staatsrecht I*, p. 158, cf. *G.K.* 29 juli 1890, no. 94.

¹⁶⁹ D. Jacobs, *De verhouding tusschen de Plaatschelijke en de Algemeene Kerk in de eerste drie eeuwen*, Leiden 1927, p. 53 sq.

¹⁷⁰ *I Cor. 14:33*: „Zoals in alle gemeenten der heiligen moeten de vrouwen in de gemeenten zwijgen”; *Phil.: 2* „Paulus ... aan ... Philémon ... en aan de gemeente ten uwen huize”.

¹⁷¹ *Hand. 4:4*: „Maar velen van hen, die het woord gehoord hadden werden gelovig, en het getal der mannen werd ongeveer vijfduizend”; *Hand. 21:20*: „En

samen komen en waren ook naar taal en afkomst onderscheiden. De conclusie is dan dat het presbyterie van een plaatselijke kerk in vele gevallen „reeds een meer uitgebreide vergadering, een Classis”¹⁷² was. Het beroep op I Cor. 14:33 is zeker niet sterk: Grosheide vat het ‘in al de gemeenten der heiligen’ op als een bijstelling bij het zwijggebod voor de vrouwen, omdat Paulus dit gebod niet alleen voor de Corinthiërs geeft¹⁷³. Wel kan het tweede ‘in de gemeenten’ op een meervoud van gemeentelijke samenkomsten wijzen, terwijl de ‘huisgemeente’ ons in het Nieuwe Testament niet alleen uit Phil.:2, maar o.m. ook uit Rom. 16:5, 14, 15, I Cor. 16:19, Col. 4:15¹⁷⁴ bekend is. Inderdaad worden deze ‘huisgemeenten’ – om welke reden zij dan ook aan huis vergaderden – kerk genoemd. „Kerk’ is het nieuwe volk van God, waar het ook wordt vergaderd en samenkomt”¹⁷⁵. Dat verschilt niet van het ons bekende en volkomen juiste gebruik, dat, wanneer in één kerkgebouw of in één dienst om welke reden dan ook slechts een deel van de gemeente samenkomt, de vergaderden toch als ‘gemeente’ worden aangesproken. Maar de conclusie van Hoedemaker, die die verschillende huisgemeenten samen reeds een meerdere vergadering, nog wel met ambtelijk karakter vormden, wordt door niets gewettigd: „De verhouding van een huisgemeente tot de gehele plaatselijke kerk is . . . geheel anders dan die van de eene stadsgemeente tot de andere of tot een district”¹⁷⁶. Het valt in de brieven van de apostel Paulus juist op, dat wèl de gelovigen op één plaats samen ‘kerk’ worden genoemd, I Cor. 1:2, maar dat hij constant het meervoud ‘kerken’ gebruikt, als hij over de grens van een plaats uitzielt, I Cor. 16:19. Hij spreekt ook niet van de kerk, maar van de kerken van Galatië, Gal. 1:2, I Cor. 16:1 of van Asia, I Cor. 16:19, van Macedonië, II Cor. 8:1, van Judea, Gal. 1:22, I Thess. 2:14¹⁷⁷. Vanuit het standpunt van Hoedemaker is dit doorgaande spraakgebruik onbegrijpelijk, het staat tegenover het zijne, wanneer hij principieel voor het enkelvoud kiest: de

zij loofden God, toen zij dit hoorden, en zeiden tot hem: Gij ziet, broeder, hoevele duizenden er onder de Joden gelovig zijn geworden. . .”

¹⁷² *De Kerk en het moderne staatsrecht* I, p. 156.

¹⁷³ F. W. Grosheide, *De eerste brief aan de Kerk te Korinthe*², Kampen 1957, p. 378.

¹⁷⁴ Jacobs, *o.c.*, p. 60 sq.

¹⁷⁵ Herman Ridderbos, *Aan de Romeinen*, Kampen 1959, p. 34 noot 3.

¹⁷⁶ Jacobs, *o.c.*, p. 64 noot 1.

¹⁷⁷ We ontlene het materiaal aan Jacobs, *o.c.*, p. 62. Wanneer Jacobs, p. 45 meent, dat er in Hand. 9:31 een ander spraakgebruik wordt gevolgd, betwisten we hem dat op voorgang van H. Bouma, cf. mijn *Verkenningen* III, p. 99.

kerk van Nederland – en dat dan als *ambtelijk-institutaire grootheid*. Dáár valt de beslissing.

Ad b. Maar naar onze mening hebben de onder a) behandelde teksten geen belangrijke rol gespeeld in Hoedemakers constructie. Dat is evenwel heel anders, wanneer hij zich er op beroept dat het Nieuwe Testament de kerk kent als *lichaam van Christus, waarvan Hij het Hoofd is*. Dat is de grote these, die schuilt achter de anti-these, die we boven als volgt vonden geformuleerd: het kerkrecht van de Doleantie heeft de belijdenis als accoord van kerkgemeenschap in plaats van den levenden Christus tot grondslag en kenmerk der kerk. Hier, in de gedachte van de kerk als lichaam van Christus, ziet Hoedemaker zijn idee van het ‘organisch’ karakter der kerk in de Schrift gefundeerd. We raken hier aan een merkwaardig onderscheid, dat Hoedemaker maakt tussen het koninkrijk Gods en de kerk als lichaam van Christus. Z.i. is het koninkrijk Gods, dat Johannes de Doper aankondigde en dat Christus predikte, opdat er ‘een nieuw en geestelijk Israel’ zal komen, het koninkrijk Gods, waarin ook het ambt van de twaalf apostelen een plaats had ontvangen¹⁷⁸, *ondergegaan*, toen het joodse volk zich in de grote massa van de Messias afkeerde (Joh. 6)¹⁷⁹. Nu Christus ná deze ondergang van het koninkrijk in Israël in de weg van de borgtocht gekomen is tot het zitten aan de rechterhand van de kracht Gods, heerst Hij wel op de aarde en in de hemel als Koning, maar met de belijdenis van Petrus uit Matth. 16: „Gij zijt de Christus, de Zoon van de levende God”, is er „iets nieuws uit het oude geboren”¹⁸⁰, de *gemeente* treedt zichtbaar naar voren¹⁸¹. De verhouding tot die gemeente is veel inniger en persoonlijker dan die van een Koning tot Zijn onderdanen, het is de verhouding van ‘hoofd’ tot ‘lichaam’¹⁸².

¹⁷⁸ *De Kerk en het moderne staatsrecht* I, p. 66, 109 sq.

¹⁷⁹ De titel van het negende hoofdstuk van het *Handboek van het Nieuwe Testament* I, p. 261 luidt: „De ondergang van het Koninkrijk Gods in Galilea”.

¹⁸⁰ *o.c.*, p. 284.

¹⁸¹ Hoedemaker wil per se niet van een ‘stichten’ of ‘institueren’ der gemeente spreken (vooral contra Kuyper), omdat ook in het Oude Verbond de gemeente al aanwezig was en naar voren trad (*o.c.*, p. 63, 94, 111, 116; cf. ook *G.K.* 10 febr. 1889, no. 19; 28 febr. 1889, no. 21). Het gaat hem om geen geringe zaak: de éénheid der openbaring onder Oud en Nieuw Verbond hangt er mee samen. Tegelijk ziet hij hier een ‘grondswaling’ van Afscheiding en Doleantie. Merkwaardig genoeg spreekt Hoedemaker er echter zelf toch ook wel over, dat „de gemeente *gesticht*” is, toen het Koninkrijk vanwege de afval in Galilea onderging (*De Kerk en het moderne staatsrecht* I, p. 66; *Heel de Kerk en heel het Volk!*, p. 28; hierover ook Haitjema, *Richtingen*, p. 166).

¹⁸² *Handboek Nieuwe Testament*, p. 284; *De Kerk en het moderne staatsrecht* I, p. 66.

Wie, zoals Kuyper, van Christus spreekt als van de Kóning der Kerk haalt kerk en koninkrijk Gods dooreen, zoals Rooms en Lutherse dat ook ieder op eigen wijze toen deden. Men moet hier bij Hoedemaker maar niet eenvoudig aversie tegen een kuyperiaans spraakgebruik zoeken¹⁸³, maar hier werkt zich een gròndovertuiging van Hoedemaker uit, want àls Hoofd is Christus in een 'organische', een 'natuurlijke' levenseenheid met de kerk: Christus en de kerk schuiven bij Hoedemaker als het ware tot een natuurlijke eenheid inéén en daartoe dient dat grote onderscheid tussen de kerk en het koninkrijk en tussen Christus als Koning èn Christus als Hoofd der gemeente. Zo heeft Hoedemaker zich de weg gebaad om de kerk te zien als een 'Godmenselijk lichaam'¹⁸⁴ en kan hij zelfs van de kerk spreken als „Christus in zijn dienstknechtgestalte” of „de lijdensgestalte van Christus op aarde”¹⁸⁵, of „de openbaring van Christus in de wereld”¹⁸⁶.

In déze constructie nu vindt Hoedemaker het centrale Schriftuurlijke gegeven voor onze kennis van de kerk en de kerkinrichting. De afzonderlijke Schriftuurlijke gegevens voor een kerkinrichting zijn maar sporadisch, maar Christus zelf is het model, waarnaar die kerk zich voegt, als zij een gestalte aanneemt. „Hij heeft geene inrichting maar bepaalde ambten gegeven met het doel de gemeente te brengen tot 'de mate der grootte der volheid van Christus'”¹⁸⁷.

Deze constructie is evenwel exegetisch onhoudbaar en dogmatisch zeer bedenkelijk, terwijl wij hier toch staan voor de gròndovertuiging van Hoedemaker, die vanaf zijn eerste tot zijn laatste publicatie hem heeft beheerst.

Exegetisch is zijn constructie onhoudbaar.

Deze scherpe scheiding van kerk en koninkrijk Gods, die voortvloeit uit een geconstrueerde incisie in de heilsgeschiedenis, staat vierkant tegenover het doorgaande Schriftgetuigenis, dat ons de kerk doet kennen als *het volk, de volksvergadering van het koninkrijk der Hemelen*¹⁸⁸. Daarmee in verband is de scheiding onhoudbaar, die

¹⁸³ Zoals Bremmer in a. art. in *De Reformatie*.

¹⁸⁴ De term komt in *De Kerk en het moderne staatsrecht* slag op slag voor, cf. p. 66, 73, 77.

¹⁸⁵ Scheers, *o.c.*, p. 228.

¹⁸⁶ *De Kerk en het moderne staatsrecht* I, p. 37; *Geen verbrokkeling, maar de bekende waarheid onder de oogen gezien* etc., Sneek 1893, p. 20; *Na één-en-dertig jaren*, p. 15.

¹⁸⁷ *o.c.*, p. 38.

¹⁸⁸ Cf. o.m. S. Greijdanus, *Kerk en Koninkrijk Gods in Congres van Gereformeerden* (Referaten bundel), Kampen [1948], p. 29 sqq., vooral p. 41 sqq.:

Hoedemaker aanbrengt tussen Christus als Koning en als Hoofd van Zijn lichaam, de gemeente. Men heeft zich inderdaad de verhouding tussen Christus als het Hoofd en de gemeente als zijn lichaam, zoals in de brieven van de apostel Paulus daarvan sprake is¹⁸⁹, dikwijls 'organisch' gedacht¹⁹⁰, maar Herman Ridderbos heeft zich met kracht van argumenten daartegen verzet: „Steeds wordt de gemeente immers voorgesteld als *heel* het lichaam (ook in Eph. 4:16), en niet slechts als de bij het hoofd behorende overige lichaamsdelen, wat dan de voorstelling van een romp zou impliceren”. . . . „Christus kan niet gedacht worden als een (onder)deel van zijn eigen lichaam, dat mede betrokken is in het groeiproces naar die volwassenheid en dat als deel van het lichaam dan ook zelf 'in Christus' moet zijn”¹⁹¹. Vergelijking met Eph. 5:23 en 18, waar de man het 'hoofd' der vrouw en de vrouw het 'lichaam' van de man wordt genoemd, brengt Ridderbos tot de slotsom, dat wij bij het 'hoofd-zijn' aan een positie van heerschappij en zeggenschap hebben te denken, die tegelijk voor het aan dit hoofd onderworpen 'lichaam' van beslissende betekenis is, omdat er een oorsprongsrelatie mee aangeduid wordt: Christus is de Behouder en Redder van het lichaam (Eph. 5:22)¹⁹². Daarom staan in de Schrift de begrippen 'Hoofd' en 'Koning' ook vlak bij elkaar en dekken zij veelszins elkaar, zoals reeds voor jaren J. Faber in een discussie met H. J. Westerink overtuigend heeft aangetoond¹⁹³.

H. N. Ridderbos, *De komst van het Koninkrijk*, Kampen 1950, p. 296 sqq., die tot de conclusie komt: „Zo is de ekklesia de gemeenschap dergenen, die als het ware Godsvolk de gaven van het koninkrijk der hemelen ontvangen, thans bij de verschijning van de Messias reeds in voorlopige zin, eenmaal bij de paroesie van de Zoon des mensen in volkomenheid” (p. 306) en: „De basileia is het grote goddelijke heilswerk der vervulling en der voleinding in Christus; de ekklesia is het door God verkoren en geroepen volk, dat in het heil der basileia mag delen” (p. 307).

¹⁸⁹ o.m. Eph. 1:22, 5:23; Col. 1:18.

¹⁹⁰ Cf. J. H. Roberts, *Die Opbouw van die Kerk volgens die Efesebrief*, Groningen 1963, p. 94 sq.

¹⁹¹ Herman Ridderbos, *Paulus. Ontwerp van zijn theologie*, Kampen 1966, p. 425.

¹⁹² o.c., p. 426. Cf. S. Greijdanus, *De brief van de apostel Paulus aan de Ephesiërs* (Korte Verklaring), Kampen 1949, p. 123, waar van het 'gelijk hun eigen lichaam' uit vs 28 als omschrijving gegeven wordt: „gelijk, of daar, toch hun vrouwen hun eigen lichamen zijn, gelijk de gemeente het lichaam van den Here Christus is”, cf. verder Ed. Schweizer in Kittel-Friedrich, *Theol. Wörterbuch zum N.T.* VII, p. 1077: „Die schon längst geprägte Wendung von der Gemeinde als den Leibe Christi liegt also parallel zur Vorstellung von der Frau als dem Leibe des Mannes”. Schweizer verwijst daarbij naar joodse formules over de vrouw als het eigen vlees (*idia sárx*) van de man (p. 107, 109).

¹⁹³ J. Faber, *Kerk en Koninkrijk Gods*, in *De Reformatie XXIV* (1948/1949),

De physiologische interpretatie, die Hoedemaker gegeven heeft aan de relatie Hoofd-lichaam (Christus-kerk) blijkt dus exegetisch onhoudbaar¹⁹⁴. Een tweede vraag is, welke de preciese betekenis is van de term 'lichaam' (van Christus) voor de kerk gebruikt. Terminologisch schijnt hier nog onzekerheid te zijn¹⁹⁵, maar op grond van I Cor. 12:27¹⁹⁶ kan duidelijk wezen, dat met deze term op de *geïnstitueerde* kerk wordt gedoeld¹⁹⁷, waarin de leden niet atomistisch op zichzelf staan, maar aan elkaar zijn toegewezen tot onderling dienstbetoon¹⁹⁸. En waar Hoedemaker de term 'lichaam' ook hanteert in zijn kritiek op Kuypers spreken over 'de kerk als instituut' om daarvoor in de plaats zijn idee van een *natuurlijke*, een 'organische' eenheid te zetten¹⁹⁹, is hem ook hier de exegetische grondslag ontvallen.

Het is zeer te betreuren, dat Hoedemaker – toch exegeet van professie – verzuimd heeft zijn dogmatisch-kerkrechtelijke beschouwingen nauwkeurig en kritisch exegetisch te toetsen, maar heeft volstaan met een beroep op de klank van de woorden, want er is o.i. niet aan de conclusie te ontkomen, dat zijn constructie dogmatisch zeer bedenkelijk is. In de idee van de kerk als 'Godmenschelijk lichaam' breekt zich in zijn denken een pantheïserende tendens baan, waardoor de kerk-met-haar-ambtelijke-vergaderingen, die tegelijk volkskerk zal zijn in een correlatieve verhouding tot het Woord Gods wordt geplaatst, maar *daarmee* tegelijk boven dit Woord uitgeheven wordt. Dáárom was afscheiding van deze kerk naar art. XXVIII van de Ned. Geloofsbelijdenis voor Hoedemaker in feite het grootste kwaad en heeft hij in zijn brede

p. 336 sqq.; XXV (1949/1950) p. 72 sqq. Faber toont in de eerste plaats aan, dat al wordt in de Heilige Schrift de preciese uitdrukking 'Koning der Kerk' niet gebezigd, zowel in het Oude als in het Nieuwe Testament herhaaldelijk de naam Koning aan den Christus in Zijn relatie tot de kerk toegekend wordt en dat ook zakelijk zijn koningschap over de kerk op vele plaatsen en op velerlei wijze wordt geleerd (*De Reformatie* XXIV, p. 337; cf. XXV, p. 152) en vervolgens, dat de naam 'Hoofd' in Col. 2:10 en Eph. 1:22 aan Christus als Koning van het rijk Gods wordt toegekend, zodat deze naam Hem niet alleen in relatie tot de kerk, maar ook in die tot het koninkrijk Gods wordt gegeven (*De Reformatie* XXIV, p. 347, 354; XXV, p. 152).

¹⁹⁴ Cf. nog Herman Ridderbos, *o.c.*, p. 419: „De qualificatie van de gemeente als 'lichaam van Christus' heeft dus duidelijk een oneigenlijke, metaforische betekenis, hoe reëel en eigenlijk de daardoor uitgedrukte eenheid en gemeenschap met Christus ook is”.

¹⁹⁵ Herman Ridderbos, *o.c.*, p. 431 sq.

¹⁹⁶ „Gij nu zijt het lichaam van Christus en ieder voor zijn deel leden”.

¹⁹⁷ Cf. K. Sichilder, *De Reformatie* XXIV (1948/1949), p. 198 sqq., die zich vooral beroept op de studie van F. de Vüßcher, *Les édits d'Auguste, découverts à Cyrène*.

¹⁹⁸ Ed. Schweizer in *Theol. Wörterbuch zum N.T.*, VII, p. 1079.

uiteenzettingen over de kerk ook geen plaats voor de beslissende reformatische notie van de kerk als *vergadering der gelovigen*. Noch in zijn *Congresbeweging* noch in *De Kerk en de moderne staat* noch in enig ander opstel van zijn hand hebben wij hem vanuit deze karakteristiek zien werken, terwijl de Belijdenis in art. XXVII daarmee inzet²⁰⁰ en in art. XXVIII op deze bepaling van de kerk het ambt (de plicht) der gelovigen fundeert „zich af te scheiden van degenen, die niet van de Kerk zijn en zich te voegen tot deze *vergadering*”²⁰¹. We constateren zelfs het tegendeel: wanneer de kerk als vergadering der gelovigen wordt gezocht en daarom met de organisatie van 1816 wordt gebroken, keert bij Hoedemaker steeds weer het verwijt van donatisme of labadisme terug²⁰². Van het ‘Godmenschelijk lichaam van Christus’, ook als het onder ons in ‘lijdensgestalte’ verkeert kan en mag men zich nimmer scheiden. Kuypers, op wiens ‘kerk-als-organisme’-gedachte Hoedemaker wel terecht kritiek kon oefenen²⁰³, legde toch wel de vinger op de wonde-plek, toen hij óók bij Hoedemaker met zijn volkskerk-idealen het pantheiserende motief aanwees²⁰⁴ en van terzijde

¹⁹⁹ *De Kerk en het moderne staatsrecht* I, p. 97 sq.

²⁰⁰ „Wij geloven en belijden een enige katholieke of algemene Kerk, welke is een heilige vergadering der ware christgelovigen (*congregatio sancta seu coetus omnium vere fidelium*) . . .”

²⁰¹ Cf. het begin van dit art.: „Wij geloven, aangezien deze heilige vergadering is een verzameling dergenen die zalig worden, en dat buiten haar geen zaligheid is, dat niemand, van wat staat of kwaliteit hij zij, zich behoort op zichzelf te houden, om op zijn eigen persoon te staan; maar dat zij allen schuldig zijn, zichzelf daarbij te voegen en daarmede te verenigen . . .” (*hic coetus et congregatio servandorum*).

²⁰² Zo al direct in het eerste nummer van *G.K.* 11 oct. 1889; cf. 8 nov. 1888, no. 5; 22 nov. 1888, no. 7; 13 dec. 1888, no. 10; 7 mrt. 1889, no. 22; 11 apr. 1889, no. 27, etc.

²⁰³ In *De Kerk en het moderne staatsrecht* I, p. 101 zegt Hoedemaker naar aanleiding van Kuypers uitspraak „de geïnstitueerde kerk is veel enger van begrip dan de Kerk van Christus, gedacht als het lichaam van Christus, en alzoo in zich besluitende alle krachten en werkingen, die uit de *herscheping* opkomen. Er is eene christelijke maatschappij, er is eene christelijke wetenschap, er is eene christelijke kunst, en zooveel meer, die wel uit den akker der Kerk opkomen en alleen op dien akker bloeien kunnen, maar die daarom volstrekt niet van de *ecclesia instituta* uitgaan, wier werkkring bepaald wordt door hare *ambten*”: „Men gelieve op te merken: wat hier ‘lichaam van Christus’ heet, heeft feitelijk met Christus niets te maken. Het zijn alleen *de invloeden van het Christendom die hier zichtbaar worden*”. Het ‘feitelijk met Christus niets te maken’ is natuurlijk een polemische toespitsing en tevens ook te verstaan tegen de achtergrond van Hoedemakers eigen idee van de kerk als lichaam van Christus, maar overigens treft de kritiek één van de zwakke plekken van Kuypers kerkbeschouwing.

²⁰⁴ In een brief van 1 apr. 1905 aan Bavinck: „. . . Hoedemakers pantheïstische

bevestigt Hoedemaker zelf onze conclusie, wanneer hij op de opmerking van Kuyper, dat de pantheïstische wereldbeschouwing op dr. Gunning al sterker invloed begint te krijgen, waarom deze in het proces der historie een nadere verklaring van Gods wil zoekt, antwoordt, dat Gunning het verder dan Kuyper heeft gebracht in de kennis van het stuk der ellende, het stuk „waarvan de dolerende schrijver, op kerkelijk terrein zowat niets verstaat”²⁰⁵. Want volgens Hoedemaker is die kennis een kennis aangaande de lijdensgestalte van Christus in ons midden, waarvoor de gelovigen in de schuld moeten komen, maar waarvan zij zich in deze Christus-in-de-kerk niet mogen laten vervreemden.

In de idee van de kerk als het Godmenselijk lichaam van Christus, dat een ‘organische’, een ‘natuurlijke’ eenheid vormt, staan wij voorts voor één van de grondovertuigingen van Hoedemaker in welke periode hij zich ook bevindt. *Hier* ligt ondanks alle zwenkingen de éénheid in zijn levensovertuiging en de éénheid van zijn levensstrijd. Scheers had Hoedemakers positie tegenover de Afscheiding niet moeten bespreken na zijn tekening van Hoedemaker tegenover de Doleantie²⁰⁶, maar methodisch ging hij nog onjuister te werk, toen hij de ‘theologische fundeering’ van Hoedemakers kerkbegrip in zijn schets over diens kerkbeschouwing geheel achteraan plaatste. Zijn motivering: „Waar hij zelf pas tegen het einde van zijn leven deze fundeering heeft uitgewerkt, leek het mij beter, de bespreking van Hoedemakers kerkbeschouwing hierop te laten uitloopen”²⁰⁷ houdt geen steek, omdat het werk, dat Scheers hier op het oog heeft *De Kerk en het moderne staatsrecht* uit het jaar 1904 voor een groot deel een bundeling is van artikelen, die in *De Gereformeerde Kerk* zijn verschenen in de tijd van

ideeën . . .” (bij R. H. Bremmer, *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten*, Kampen 1966, p. 290) en vooral het tiende art. over *theorieën van kerkzuivering* in *Heraut* 26 mei 1889: „Welnu, op kerkelijk terrein is het dit Pantheïsme, dat zijn kracht zoekt in het woeden tegen elk denkbeeld van separatie of scheiding”. Hoewel Kuyper hier niet rechtstreeks de idee van een Christus-belijdende volkskerk, zoals Hoedemaker die zocht, maar de genootschappelijke volkskerkidee met name aanwees, wist Hoedemaker zich hier geraakt (cf. *G.K.* 29 mei 1889, no. 34). Maar hij is materieel niet op de beschuldiging ingegaan. Jammer, want zoals hij aan Kuyper het verwijt van Schleiermacherianisme maakte, heeft Kuyper van zijn kant in dit artikel op dit punt de invloed van de pantheïserende opvattingen van de grootmeester der duitse theologie in de 19e eeuw gezien.

²⁰⁵ *G.K.* 20 dec. 1888, no. 11.

²⁰⁶ Zie boven p. 25.

²⁰⁷ Scheers, *o.c.*, p. 226.

Hoedemakers grote strijd tegen de Doleantie: 1888–1891²⁰⁸. Daarvan nu heeft Kromsigt terecht opgemerkt, dat Hoedemaker in deze jaargangen de grondlijnen van zijn kerkrechtelijk systeem heeft ontwikkeld²⁰⁹. Maar Scheers is inzonderheid tot deze methodische fout gekomen, omdat hij in deze ‘organische’ visie niet de éénheid van Hoedemakers levensovertuiging heeft gezien. Daarom weet hij diens dissertatie *Het probleem der vrijheid en het theïstisch Godsbegrip* niet met diens latere werk te verbinden²¹⁰, terwijl hier heel Hoedemakers probleemstelling reeds wordt beheerst door de idee van het ‘organische’, zoals uit de axiomatische uitspraak aan de aanvang van de dissertatie: „De geschiedenis is . . . een Organismus”²¹¹ als het ware naar voren springt²¹². Hoedemaker worstelt met het probleem der persoonlijke vrijheid, omdat hij onder het beslag is van de romantische idee van het organische leven, dat in zijn groeiprocessen een eigenwettelijkheid heeft. In dat organische proces van de geschiedenis is nu

²⁰⁸ Cf. noot 99. Zo is het b.v. ook met het hoofdstuk „Kerkherstel” (p. 201 sqq.). Het zou ons niet verwonderen, als nauwgezet onderzoek uitwees, dat *De Kerk en het moderne staatsrecht* formeel en materieel niets nieuws meer heeft gebracht. Daarom is de opmerking van Scheers: „Waar hij, zoals in ‘De Kerk en het moderne Staatsrecht’ zijn kerkbegrip systematisch tracht uiteen te zetten en de schriftuurlijke gronden ervoor tracht aan te wijzen, overtuigt hij het minst” (*o.c.*, p. 287) ook niet ter zake. Feitelijk wordt hier op de héle Hoedemaker kritiek geoeffend.

²⁰⁹ *Gedenkboek*, p. 85.

²¹⁰ Scheers, *o.c.*, p. 25. Scheers weerspreekt eigenlijk ook Hoedemakers zoon, wanneer deze zegt (*Gedenkboek*, p. 5) dat de invloed van de Amerikaanse wijsgeer Emerson, die Hoedemaker tot de studie had aangespoord en aan wie zijn dissertatie is opgedragen, blijvend is geweest. Scheers acht dit m.b.t. de geestelijk-theologische vorming van Hoedemaker onmogelijk, omdat Emerson romanticus en pantheïst was (*o.c.*, p. 9). Tegenover Scheers staan hier Janse, *o.c.*, p. 191 sqq. en Haitjema, *Nieuwere Geschiedenis*, p. 282, bij wie wij ons aansluiten. Emerson heeft Hoedemaker het romantische levensgevoel en de affiniteit met het idealistisch denken bijgebracht. Cf. over Emerson: H. R. Niebuhr in *R.G.G.* II³, col. 454 sq.

²¹¹ *Het probleem der vrijheid en het theïstisch Godsbegrip*, p. 3. Hoe Hoedemaker wezentlijk steeds aan zichzelf gelijk bleef, kan ook blijken uit het feit, dat bij afwijzing van Hegels panlogistische geschiedenisfilosofie, Hoedemaker zowel in zijn wetenschappelijke eerste proeve als later in de *G.K.* hier het waarheidselement aanwezig zag van de *levende eenheid van de geschiedenis*. Cf. *Het probleem* etc., p. 3 met *G.K.* 28 mrt. 1889, no. 25; ook *G.K.* 4 april 1889, no. 26.

²¹² Cf. Kromsigt in *Gedenkboek*, p. 86 sq.: „Telkens komt de organische beschouwing der Kerk bij Hoedemaker uit. Wie haar vasthoudt, heeft den sleutel tot al zijn beschouwingen in tegenstelling met die der anderen in handen”; cf. p. 97 noot 1.

Christus openbaar geworden in Zijn lichaam, de kerk²¹³, die *aan zichzelf* en *aan de groei van het eigene* is te normeren, zoals al wat 'organisch' groeit. Zo komt uit deze grondgedachte de stelling op, die hij aan zijn dissertatie toevoegt: „Het ontwikkelingsproces, waarin de Christelijke Kerk in het algemeen en de Nederlandsch-Hervormde in het bijzonder, in onzen tijd zich bevindt, is van dien aard, dat gedwongen verwijdering der Moderne Theologen uit haar midden, ook indien die regtens vrijstond, haar op zedelijke gronden niet zou zijn aan te bevelen”²¹⁴ – een gedachte, die richtinggevend voor héél zijn kerkelijk denken is gebleven. Janse heeft scherp gezien, dat Hoedemakers uitspraak uit 1868 „dat het individu zich niet kan plaatsen buiten de omstandigheden, zich niet kan ontworstelen aan hun algemeen geest”²¹⁵ tegen deze zelfde achtergrond verklaard moet worden, evenals zijn oordeel van ruim twintig jaar later, nl. uit 1887: „In de hoofdstad des lands is m.i. de kerkelijke beweging de beweging der geesten vooruit geïjd. De Gereformeerden hebben hier, spoediger dan mij met het oog op de Theologische ontwikkelingsgang in den lande lief was, de overwegende meerderheid verworven – en hiervan gebruik gemaakt – ik zie niet in, hoe zij dit konden nalaten – om in de richting van kerkherstel te arbeiden. . . . In dit alles was veel, wat ik betreur en dat mij met vrees heeft vervuld. . . . Ik had, in één woord, meer aan de leiding des Geestes en de natuurlijke ontwikkeling der dingen willen overlaten”²¹⁶.

4) Door deze achtergrond is ook Hoedemakers ideaal van de *volkskerk* bepaald. Wel heeft hij hiervoor steeds een beroep op de

²¹³ Hoedemakers omschrijvingen van de kerk vertonen een opvallende gelijkenis met de typering, die de in de late duitse Romantiek staande kerkhistoricus Karl von Hase geeft: „Die Kirche ist ein stetes Werden, d.h. ein Streben darnach, der in der Menschheit fortlebende Christus zu sein” (*Kirchengeschichte*⁸, Leipzig 1858, p. 1), al staat Hoedemaker tegenover Von Hase in diens identificatie van kerk en rijk Gods (*o.c.*, p. 1, 26). Cf. verder over de romantische kerkgeschiedschrijving: Walter Nigg, *Die Kirchengeschichtsschreibung. Grundzüge ihrer historischen Entwicklung*, München 1934, p. 149 sqq. Nigg wijst op de inspirerende invloed, die van Schleienmacher op de romantische kerkgeschiedschrijving is uitgegaan, p. 156 sq. Over Hase's idee der kerkgeschiedenis, p. 183.

²¹⁴ Stelling XVIII bij *Het probleem etc.*, p. 288; cf. de 7 artikelen, die Hoedemaker in *G.K.* vanaf 20 febr. 1890, no. 72, schreef over de vraag „Hoe te handelen met de modernen in de gemeente?” met als slotconclusie: „In abnormale toestanden . . . ligt de groote moeilijkheid hier, dat men de rechten van Christus . . . niet . . . prijsgeve, maar omgekeerd, ook rekening houde met de eischen van het oogenblik en van den toestand”.

²¹⁵ *Wat staat ons te doen etc.*, Amsterdam 1868, p. 17.

²¹⁶ Cf. A. Janse, *Uit de geschiedenis der Kerk*, p. 198.

kinderdoop gedaan: „Zoodra men zegt: Tot de Kerk behooren de geloovigen *en hun zaad*, heeft men de Volkskerk in de kiem”²¹⁷, maar dit beroep faalt: in de kinderdoop wordt de kerk als volk openbaar, maar dat is nog iets anders dan: de volkskerk, want met de kinderen inbegrepen is en blijft de kerk *vergadering der gelovigen*, waarbinnen de kinderen tot het geloof en de *keus* van het geloof worden geroepen. We zijn daarom van oordeel, dat ook hier Hoedemakers ‘organische’ visie de beslissende factor is: de kerk is (plaatselijk, gewestelijk en landelijk) een ‘organische’, natuurlijke eenheid, het volk is dat evenzeer²¹⁸ en het *verband* tussen kerk en volk is al evenzeer ‘organisch’ van aard. Daarom spreekt hij bij voorkeur van „de nationale Kerk”, die „in zijn wezen onverdelgbaar en onoplosbaar met het volksleven voortleeft”²¹⁹ en is het aphorisme, dat al vóór de Doleantie door hem werd gesmeed²²⁰ en dat hij later als titel aan één van zijn meest beroemde vlugschriften mee zal geven: ‘Heel de Kerk en heel het volk’, juist *in* de onverbreekelijke betrokkenheid van de beide leden van deze spreuk, typerend voor héél zijn levensstrijd. Die leuze, zegt Langman terecht, zat hem „als in het bloed”²²¹. Daarmee is nog niet gegeven, dat Hoedemaker *iedere* idee van volkskerk voor zijn rekening heeft genomen. Integendeel, hij keert zich fel tegen de omschrijving door de

²¹⁷ *Troffel en zwaard I* (1898), p. 220; cf. reeds stelling XVI toegevoegd aan zijn dissertatie: „De weerzin, dien, ook in onzen tijd, velen tegen den kinderdoop aan den dag leggen, heeft zijn diepsten grond in eene separatistische voorstelling van *Kerk*”, hoewel hier op zichzelf genomen een waarheid op bondige formule is gebracht.

²¹⁸ Cf. Langman, *o.c.*, p. 187, 191, 193.

²¹⁹ *De belofte aan Pergamus etc.*, Amsterdam 1876, p. 67.

²²⁰ *Kerk en School etc.*, Rotterdam 1886, p. 22: „Een Gereformeerd volk geeft zijne Kerk niet prijs, om daarbuiten een afdak op te slaan, waar het voor wind en weder geborgen is. Heel de kerk en heel het volk! is zijne leus”.

²²¹ Langman, *o.c.*, p. 187. Cf. ook Hoedemakers opmerking aan het adres van de chr. geref. predikant W. H. Gispen in 1889: „Als het volk nu eens in hart en nieren calvinistisch – om dit woord te gebruiken – *was* en het daarom *werd*, naarmate het tot *God*, tot *zichzelf* kwam? Gelooft hij in de verkiezing? . . . Gelooft hij in de drijfkracht van het leven, om tot de oorspronkelijke type terug te keeren? . . . Och! of hij niet twijfelde aan de verlossende kracht des Heeren. In dat geloof ligt het verschil tusschen den arbeid in en voor een klein kringetje en den arbeid voor *heel de Kerk en heel het volk*”. Zie ook *De nood ons opgelegd etc.*, Amsterdam 1908, p. 30; *G.K.* 23 aug. 1889, no. 46; *G.K.* 10 jan. 1889, no. 14: „. . . heel de Kerk en heel het land . . .” In het hierboven gegeven citaat valt ook de romantische ombuiging van de leer der verkiezing op: de goddelijke stuwning, waardoor het organisme tot zijn oorspronkelijke type terugkeert. Het laatste eveneens een dominant in zijn proefschrift, zoals hier ook de teleologische gerichtheid van het geheel in ieder deel alle nadruk krijgt (*Het probleem der vrijheid*, p. 3, 70 sqq.).

Synode in 1886 gegeven: „Eene kerk, waarin nawerkt alles wat in den tijd gist”. Want „*alles gist in den tijd*. Alles werkt na in de Kerk: Arianisme, Pelagianisme, Remonstrantisme, Modernisme, Atheïsme”. „Maar dat houdt op eene Kerk te zijn”²²². Hij begeert een *belijdende* volkskerk een *Christus*-belijdende volkskerk, die dan ook de broederlijke tucht moet kennen, „want ieder lichaam neemt op, wat het in zijn eigen wezen kan omzetten en werpt het ongenietbare uit. Zoo gaat het ook toe in de Kerk”²²³. Maar men speurt ook hier weer de overheersende idee van het ‘organische’. Juist hier wreekt zich, dat deze beedspraak, aan het natuurlijke, het biotische leven ontleend, het wezen van Hoedemakers begrip bepaalt²²⁴. Hier wreekt zich ook de tegenstelling tussen kerk en koninkrijk Gods, waardoor het *normatief* karakter van de christelijke tucht uit het gezicht verdwijnt, terwijl de Gereformeerde Kerken in haar belijdenis juist hier de nauwe band tussen de kerk en het rijk Gods doen zien²²⁵. Eénzelfde schaduw valt over het feit, dat Hoedemaker niet slaafs de organisatie van 1816 wilde gehoorzamen om maar plaats in de volkskerk te houden, maar dat hij wel degelijk oog had voor de noodzaak van de persoonlijke ambtelijke plichtsbetrachting, ook al zou dit een conflict met de besturen betekenen²²⁶, want ook hier is dan niet het ‘ambt der gelovigen’

²²² *Machtsvertoon of Wettig Gezag*, p. 8.

²²³ *De Kerk en het moderne staatsrecht I*, p. 217.

²²⁴ Cf. J. Ridderbos, *Gereformeerde Schriftbeschouwing en organische opvatting* (1926), p. 13 sq.: „Belangrijker bezwaar is, dat het begrip met het natuurleven, al is het er niet zonder meer aan ontleend, toch in nauwe relatie staat. Dientengevolge hebben we, bij toepassing op ander gebied dan dat der natuur, in meerdere of mindere mate met beedspraak te doen. Hierdoor ontstaat eene schijnbare klaarheid, die toch in werkelijkheid vaagheid is, daar niet nauwkeurige wordt aangeduid, welke kenmerken van het natuurorganisme ook op de andere ‘organische eenheden’ van toepassing zijn. Tevens wordt hierbij licht vergeten, dat beelden wel verduidelijken, maar niet bewijzen kunnen. Zoo ontstaat (al kiest de organische beschouwing positie tegen de toepassing van eene bepaalde – de mechanische – natuuropvatting op de wereldbeschouwing in het algemeen) op andere wijze toch weer gevaar, dat de voorstelling van geestelijke dingen te veel den invloed van een natuurbegrip ondergaat”.

²²⁵ Heid. Catechismus, vr. en antw. 85: „Hoe wordt het *hemelrijk* toegesloten en ontsloten door den Christelijken ban? Alzo, als, volgens het bevel van Christus, degenen, die onder den Christelijken naam onchristelijk leer of leven voeren, nadat zij, ettelijke malen broederlijk vermaand zijnde, van hun dwalingen of hun schandelijk leven niet willen aflaten, de gemeente, of degenen, die van de gemeente daartoe geordineerd zijn, aangebracht worden, en, zo zij aan de vermaning zich niet storen, van henlieden door het verbieden der Sacramenten uit de Christelijke gemeente, en van God zelf uit het *Rijk van Christus* gesloten worden. . . .”

²²⁶ Scheers, *o.c.*, p. 214 sqq.

tot onderhouding van de eenheid der kerk voor hem in geding. Hoogstens kan deze individuele plichtsbetrachting uitmonden in een „tijdelijk uitwonen van de historische Kerk”²²⁷, die daarmee dus blijft erkend als ‘lichaam van Christus’ in zijn historisch groeiproces, inclusief alle ver-groeïngen. Die behoren dan immers tot de ‘lijdensgestalte’ van Christus in deze geschiedenis. Het ‘historische ontvangt hier, als in de Romantiek, een over-gewicht in verhouding tot het normatieve van het Woord Gods als kracht en maatstaf van de kerkvergadering. Hier ligt dan ook het principiële verschil met Groen, die ook zijn affiniteit met de Romantiek kende, maar die vanuit het ‘er staat geschreven’ daarop een radicale correctie wist toe te passen²²⁸. Tegenover Kuyper heeft Hoedemaker zich dikwijls op Groen beroepen²²⁹ en niet altijd ten onrechte, maar hier in het hart van het geding is er tussen Groen en hem een beslissend contrast. Het ‘er is geschied’ staat bij Groen onder het onvoorwaardelijk criterium van het ‘er staat geschreven’²³⁰, maar bij Hoedemaker vloeien de beide delen van dit adagium van Groen in één: *er staat geschreven, dat er geschied is*, d.i. dat er een *historische* kerk is, die *als zodanig* de laatste norm voor het handelen der gelovigen is. Hier vindt vanuit een romantische, historistische grond-gedachte, vanuit een romantisch levensgevoel tenslotte een radicale eliminatie van het Woord Gods als norm voor het menselijk-kerkelijk handelen plaats, want recht tegen de Ned. Geloofsbelijdenis in²³¹ wordt ‘*de successie der tijden*’ integraal-konstitutief voor Hoedemakers kerk-opvatting en *dàt* zou de wil des Heren zijn, die ons in Zijn Woord geopenbaard is. Hier ligt de diepe grond, waarom ‘het ambt der gelovigen’, waarvan belijdenis en Afscheiding spreken tot het uiterste verschrompelen moet. Daarom zijn ook volgens Hoedemaker de kerken in dit land niet samengebracht door „attractie van eenzelfde belijdenis, maar behooren zij krachtens haar afkomst en hare natuur voorgoed te

²²⁷ *Congresbeweging*, p. 9.

²²⁸ Cf. mijn *De hedendaagse kritiek op de causaliteit bij Groen van Prinsterer als historicus*, Goes 1963, p. 31 sq., 40, 50 sq.

²²⁹ Cf. b.v. zijn anoniem strijdschrift *Dr. A. Kuyper in tegenspraak met Groen van Prinsterer etc.*, Amsterdam 1891.

²³⁰ Cf. H. Smitskamp, *Groen van Prinsterer als historicus*, Amsterdam 1940, p. 96 sq.

²³¹ Ned. Geloofsbelijdenis, art. VII: „Men mag ook gener mensen schriften, hoe heilig zij geweest zijn, gelijk stellen met de Goddelijke Schrifturen, noch de gewoonte met de waarheid Gods (want de waarheid is boven alles), noch de grote menigte, noch de oudheid, noch de successie van tijden of personen, noch de conciliën, decreten of besluiten; want *alle mensen zijn uit zich zelf leugenaars en ijdelers dan de ijdelheid zelf*”.

zamen²³², daarom zijn wij krachtens die *geschiedenis* onverbreekelijk één²³³ en geeft een gereformeerde zijn geschiedenis nooit prijs²³⁴. Hier ligt ook de wortel van wat dikwijls genoemd is Hoedemaker lijdelijkheid. Dat is geen passief quietisme. Hij weet zelf daartegen te protesteren²³⁵, maar het is zijn romantisch-historistische visie, die hem er toe noopt het proces te laten doorwerken²³⁶, opdat God het maken zal²³⁷ en Zijn tijd afgewacht moet worden²³⁸.

Er is nog één element in de beschouwingen van Hoedemaker ten dezen, dat onze aandacht nu vraagt. Want hij meent deze organische verstrengeling van kerk, volk en geschiedenis een hechte onderbouw te kunnen geven door tegenover Kuyper er op te wijzen, dat vanwege de éénheid van het Oude en het Nieuwe Verbond de verhouding van 'kerk en staat' in Israël exemplarisch is voor de verhouding van kerk en volk in de Nieuwe Bedeling. Er is ook hier een element, dat ons kan aanspreken. Bavinck heeft er reeds op gewezen, dat Hoedemaker juist tegenover Kuyper in zijn recht stond, als hij betoogde, dat ook het Oude Testament wel degelijk onderscheid tussen kerkelijke ambtsdragers en overheidspersonen, tussen kerkelijke gemeente en volks-eenheid kende²³⁹ en dat daarom de scherpe tegenstelling, die Kuyper hier tussen Oud en Nieuw Testament heeft gemaakt²⁴⁰ met reserve tegemoet moet worden getreden. Maar dat raakt hier de hoofdkwestie niet. Langman heeft er o.i. terecht op gewezen, dat Hoedemaker geen oog heeft gehad voor de geheel enige positie van Israël onder de volken en dat het niet aangaat vanuit de *bijzondere* relatie tussen kerk en volk in Israël te besluiten „tot eenzelfde relatie tussen de kerk van Christus en de volkeren”, want op deze wijze heeft Hoedemaker het Verbond Gods tot een konstitutief gegeven voor het nederlandse volk gemaakt en is niet ontkomen aan een *vermenging* van natuur en genade²⁴¹. Het 'volk' is voor Hoedemaker een term, die niet door het bloed bepaald wordt, maar door het water van het Doopsacrament.

²³² *Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres*, p. 17.

²³³ *G.K.* 17 jan. 1889, no. 15.

²³⁴ *De belofte aan Pergamus* etc., p. 67.

²³⁵ *Op het Fundament van Apostelen en Profeten*, p. 151; cf. *G.K.* 6 juni 1889, no. 35.

²³⁶ *Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres*, p. 4.

²³⁷ *o.c.*, p. 14.

²³⁸ *Heel de Kerk en heel het Volk!*, p. 7.

²³⁹ H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek IV*², Kampen 1911, p. 426, cf. p. 298.

²⁴⁰ A. Kuyper, *De Gemeente Gratie III*, Amsterdam 1904, p. 206 sqq.

²⁴¹ Langman, *o.c.*, p. 190.

Het volksgeheel is voor Hoedemaker in de grond der zaak dat grote 'gezin des Heeren', dat het doopvont midden onder zich heeft²⁴². Maar daarmee is weer de kerk *als vergadering van de gelovigen*, zoals deze in de bedeling van Pinksteren voluit openbaar geworden is, naar de achtergrond geschoven om in plaats daarvan te worden tot het hart van het *volkslichaam* en onafscheidelijk aan *dit* lichaam verbonden²⁴³. Het is merkwaardig, dat Hoedemaker nu aan het feit van de 'huiskgemeenten' in de Nieuw-Testamentische tijd, waar hij in ander verband²⁴⁴ nadrukkelijk aandacht voor heeft gevraagd, slechts geheel terloops zelf aandacht geeft: „Het verschil, waarop van de zijde der Afscheidenen enz. zooveel nadruk wordt gelegd, nl. dat *het geheele Joodsche volk tot de Kerk des Ouden Testaments behoorde*, terwijl de Kerk des Nieuwen Testaments aanvankelijk alleen in den vorm van huiskgemeenten bestond, is zuiver toevallig, d.w.z. het duurde juist zoo lang als de volken nog niet tot Christus waren bekeerd. Naarmate het Heidendom verdween, naar die zelfde mate viel de Kerk weder, even als in Israël, met het volksleven samen”²⁴⁵. Het gaat hier trouwens niet slechts om de typische vorm van *huiskgemeenten*, maar om het feit van de *zelfstandige* vergadering van de kerk *als* de vergadering van de gelovigen. Dat is niet 'toevallig', maar behoort tot de aard van de Nieuwe Bedeling, omdat de kerk nú, anders dan in de Oude Bedeling, niet is „gelegd, gebonden of bepaald in een zekere plaats”, maar „verspreid en verstrooid is door de gehele wereld”. Geen 'vaderlandse' kerk dus, evenmin als een *roomse* maar „tesamen gevoegd en verenigd zijnde, met hart en wil door één zelfden Geest, door de kracht des geloofs”²⁴⁶. Dat het zendings- en doopbevel van Matth. 28 de *volkeren* in het gezichtsveld trekt²⁴⁷, waar bij Hoedemaker sterke nadruk op

²⁴² Th. L. Haitjema, *Het Erfgoed der Hervorming*, p. 223; cf. Langman, *o.c.*, p. 186 sq.

²⁴³ Langman, *o.c.*, p. 187. Cf. *De Kerk en het moderne staatsrecht* I, p. 61. Hoedemaker kan zelfs de Kerk typeren als de uitdrukking van 'het godsdienstig leven der natieën' (*De belofte aan Pergamus* etc., p. 65). En waar hij die natie ook een organische, natuurlijke eenheid ziet, gaat het hem, typisch romantisch, om de terugkeer tot het grondtype van kerk en natie en dat is, in Nederland, het gereformeerde (*o.c.*, pp. 64 sqq.). Cf. reeds hierboven noot 221, maar dat beslist nog niets over de vraag, hoe dat bij andere volken is. Hoe is daardoor de confessie fundamenteel gerelativeerd!

²⁴⁴ Zie boven, p. 41 sq.

²⁴⁵ *G.K.* 19 febr. 1891, no. 124.

²⁴⁶ Ned. Geloofsbelijdenis, art. xxvii in fine.

²⁴⁷ Matth. 28:19: „Gaaf dan heen, maakt al de volken tot mijn discipelen en doopt hen in den naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes”.

valt²⁴⁸, is hier geen tegeninstantie. Het spreekt van de universele roeping tot de prediking van het Evangelie en dat zowel in de zin, dat deze roeping wereldwijd is, alsook dat zij de totaliteit van het aardse leven in al zijn samenhangen en verbanden raakt. Maar de kerk wordt hier niet beperkt en gestempeld tot een *nationale*, een *vaderlandse* gelegenheid, die slechts als zodanig haar internationale contacten heeft en behoeft, maar die overigens de aan haar als kerk eigen plaats zou hebben in het 'lichaam' van het volksleven. Want voor de Nieuwe Bedeling geldt: „het hemelse Jeruzalem is vrij, en dat is onze moeder” (Gal. 4:26)²⁴⁹.

5) Deze romantisch-‘organische’ opvatting van de kerk als lichaam van Christus, die Hoedemaker uit de Heilige Schrift meende af te lezen, is voor hem de éne, beslissende factor voor de kerkregering²⁵⁰ alsook in zijn strijd tegen het kerkrecht van de Doleantie. Maar dat houdt daarom nu ook in, dat Hoedemaker genoodzaakt is dit kerkrecht in al zijn facetten vanuit de gezichtshoek van het ‘organische’ te typeren en te taxeren. Tegenover zijn ‘organische reformatie’ ziet hij de Doleantie als een mechanische²⁵¹. En voor de mechanische reformatie-poging had hij reeds in 1868 gewaarschuwd: „De poging om het ideaal ontijdig, d.w.z. op mechanische wijze te realiseren, straft en veroordeelt zich zelve”²⁵²; tegenover zijn opvatting van de kerk als een ‘organische’, natuurlijke eenheid, ziet hij in de opvatting van de samenleving van de plaatselijke kerken in een confoederatief verband met de belijdenis als accoord van kerkelijke gemeenschap een *juridisch* beginsel de kerkgemeenschap overwoekeren, waarbij de belijdenis tot een verenigingsstatuut wordt²⁵³; tegenover zijn idee van de éne, nationale kerk ziet hij in de idee van de confoederatie der vrije kerken het independentisme z’n triumpf vieren²⁵⁴, – het independentisme, dat de samenleving der kerken als een kwestie van vrijblijvendheid ziet en hier geen goddelijke roeping erkent. Steeds wanneer nu van de zijde van de theologen der Doleantie er op wordt gewezen, dat het kerkverband een zaak van *vrijwilligheid* is, interpreteert Hoedemaker deze

²⁴⁸ Langman, *o.c.*, p. 187; cf. *Eéne belijdenis?*, p. 34 sq.

²⁴⁹ Cf. K. Schilder, „*Ons aller Moeder*” *Anno Domini 1935*, Kampen 1935, opgenomen in *Verzamelde Werken; De Kerk II*, p. 186 sq.

²⁵⁰ Zie Bijlage III.

²⁵¹ Kromsigt in *Gedenkboek*, p. 86.

²⁵² *Wat staat ons te doen etc.*, Amsterdam 1868, p. 30.

²⁵³ Kromsigt, *Gedenkboek*, p. 89.

²⁵⁴ o.m. *Congresbeweging*, p. 19, 23, 25 et passim; *G.K.* 28 aug. 1890, no. 99.

‘vrijwilligheid’ als de vrijblijvendheid²⁵⁵, waarin leden staan tot een wereldlijke vereniging²⁵⁶.

Maar hier wreekt zich onophoudelijk het door Hoedemaker zelf gekozen uitgangspunt en het door hemzelf geformuleerde dilemma: ‘organisch’-‘mechanisch’, want Kuyper – om ons tot hem te bepalen – heeft zich, toen hij zich systematisch met het kerkrecht bezig hield, in zijn *Tractaat*, door hoeveel bezwaren deze verhandeling in zijn theologische uiteenzettingen ook gedrukt moge worden, zeer beslist tegen de independentistische kerkregering uitgesproken²⁵⁷ en tegelijk de idee van de confoederatieve, vrijwillige samengang der kerken in kerkverband onophoudelijk afgegrensd van elke gedachte van vrijblijvendheid of menselijke willekeur: de ‘locale kerken’ *moeten* met elkaar in verband treden²⁵⁸ en daarbij brengt Kuyper wel degelijk óók het gemeenschappelijk verleden van de kerken in één natie in rekening, maar bovenal de éénheid van het lichaam van Christus, waarvan „alle locale kerken de openbaringen zijn”²⁵⁹. „Een kerk mag niet – zo verzekert hij aan het begin van de paragraaf ‘Hoe een kerk in verband treedt met andere kerken’ – op zichzelf blijven staan, daar zij *niet de kerke Christi* is, maar slechts *een openbaring* van de kerke Christi *op ééne enkele plaats*. Vergaderingen in andere plaatsen, die insgelijks openbaringen van hetzelfde lichaam Christi zijn, hooren dus bij *haar* en *zij* bij deze. Hieruit spruit de stellige verplichting tot *correspondentie* met andere kerken binnen de perken van het mogelijke”²⁶⁰. En hoewel Kuyper de gedachte van de ambtelijk-geïnstitueerde gewestelijke of

²⁵⁵ *G.K.* 17 jan. 1889, no. 15.

²⁵⁶ *De Kerk en het moderne staatsrecht* I, p. 164: „Zij (sc. de plaatselijke kerk) behoort evenwel niet tot een *confoederatie* van Kerken, met wie zij opzettelijk of stilzwijgend, op de wijze van het *contrat social*, in gemeenschap is getreden, maar staat tot deze in een *natuurlijk* en *onverbreekbaar* verband; een verband van *denzelfden aard* als dat tusschen de leden van het lichaam of nog beter, als dat tusschen de leden van hetzelfde huisgezin”; cf. *G.K.* 23 oct. 1890, no. 107: „De Schrift leert, dat de plaatselijke kerken te samen ééne kerk vormen, en dat die kerken niet contractueel verbonden zijn, als zoo vele Staten, die een verbond met elkander sluiten; dat die kerk een lichaam is, d.i. een organisch geheel, onder ééne regeering, uitgeoefend door hare wettige ambtsdragers, krachtens het mandaat hun van boven geschonken”.

²⁵⁷ *Tractaat*, p. 49 sq.; cf. p. 34.

²⁵⁸ *o.c.*, p. 48.

²⁵⁹ *o.c.*, p. 34.

²⁶⁰ *o.c.*, p. 77; cf. mijn *Verkenningen* III, p. 59 sqq., waar tegenover independentistische tendensen ook op deze uitspraken van Kuyper is gewezen naast soortgelijke van S. Greijdanus en K. Schilder ten tijde van en na de Vrijmaking van 1944 e.v.j.

landskerk als een organische eenheid op grond van de Schriftgegevens die ook onze aandacht hadden²⁶¹ weerspreekt²⁶², komt hij de voorstanders van deze gedachte als het ware zo ver mogelijk tegemoet door nu ook zijnerzijds met betrekking tot de geïnstitueerde kerken de term 'organisch' te hanteren om de hechtheid van de confoederatieve samenleving der kerken te typeren: de kerken van één provincie zijn wel niet een 'uitwendig organische eenheid', maar vormen wel een *organische* groep van kerken²⁶³ en er is z.i. in het eerste en tweede hoofdstuk van het boek Openbaring in symbolische taal duidelijk spraak „van de organische eenheid van het zevental” kerken²⁶⁴. Wanneer Kuyper de eenheid der kerken in deze verhandeling soms te zwak accentueert, dan komt dat voort uit de noodzaak zijn positie in de Ned. Hervormde Kerk – hij schreef in 1883 – te rechtvaardigen²⁶⁵, maar dat doet aan zijn thetische uiteenzettingen inzake de saamhorigheid der kerken geen afbreuk²⁶⁶. Bij Rutgers lopen de lijnen niet anders²⁶⁷.

Hoedemaker heeft hier vanwege een negentiende-eeuwse wijsgerige visie op de kerkelijke eenheid het teruggrijpen op het zestiende- en zeventiende-eeuwse gereformeerde kerkrecht van de zijde der Doleantie niet kunnen verstaan. Dat was geen gebrek aan scherpzinnigheid, maar zaak van een beslagen bril.

Maar we raken het hart van het geding, wanneer Hoedemaker tegen de Doleantie als zijn grote grief aanvoert: „Het onbijbelse ligt in het isoleren en het vooropstellen van het *confessioneele element*”²⁶⁸. Na

²⁶¹ Zie boven p. 42.

²⁶² *Tractaat*, p. 34 sq.

²⁶³ *o.c.*, p. 35, 34.

²⁶⁴ *o.c.*, p. 36. Exegetisch is Kuyper hier met zijn beroep op Openbaring 1:12,13 niet helemaal correct, wanneer hij van „de eenheid der zeven luchters op den kandelaar” spreekt. Johannes ziet zeven kandelaren, meervoud! Dat juist in tegenstelling tot de éne kandelaar in de oudtestamentische tabernakel, cf. S. Greijdanus, *De Openbaring des Heeren aan Johannes* (Korte Verklaring), Kampen 1938, p. 41. Daarin ziet Greijdanus de positie van de kerken tegenover elkaar in de Nieuwe Bedeling gesymboliseerd: „De nationale eenheid van 's Heeren volk, gelijk die onder de Oude bedeeling bij Israël werd gevonden, bestaat bij de gemeente der Nieuwe bedeeling niet meer. De kerk des Heeren op aarde vormt nu geene zichtbare eenheid. De gemeenten staan thans zelfstandig naast elkander”. Maar in Christus, zo vervolgt deze exegeet dan ook, hebben deze kerken haar eenheid.

²⁶⁵ Cf. H. Bavinck in *De Vrije Kerk* IX (1883), p. 552.

²⁶⁶ O.i. overtrekt Bavinck hier zijn kritiek enigermate.

²⁶⁷ Cf. zijn oratie over *Het Kerkverband*, p. 19 sqq., vooral p. 24 sqq.

²⁶⁸ *Congresbeweging*, p. 23. Kromsigt heeft hier de kern van Hoedemakers bezwaar gezien; vandaar dat dit citaat in zijn opstel over Hoedemakers kerkrechtelijke beginselen tot driemaal toe terugkeert; *Gedenkboek*, p. 66 noot 1, p. 77, 111.

onze uiteenzetting over Hoedemakers visie op de kerk als 'organische' eenheid verstaan wij dit bezwaar. Voor hem is immers de kerk: 'Christus in onze geschiedenis' en dat brengt mee een correlatieve samenhang tussen de kerk en het Woord Gods. Daarmee is ook de belijdenis als de kerkelijke vertolking van het Woord Gods *in* de organische, natuurlijke eenheid van het éne lichaam van Christus opgenomen. Vandaar die typering: 'isoleren' en 'vooropstellen'. Maar als wij de zwakheid van zijn wijsgerig uitgangspunt onderkennen, dan óók die van deze typering. Omdat Afscheiding en Doleantie de kerk en de samenleving van de kerken radicaal ondergeschikt aan het Woord Gods hebben gezien, daarom hebben zij de eenheid van belijdenis als absoluut noodzakelijke voorwaarde gekend voor de oefening van het kerkverband²⁶⁹. Maar wij hebben daarin niet te doen met een depreciatie van de kerkelijke belijdenis, als zou deze de functie van een verenigingsstatuut hebben, maar raken hier nu juist de eigenlijke aard van het kerkverband en van de eenheid der kerken. Het is een verband, dat niet te vatten is met natuurlijke, physiologische categorieën, zoals Hoedemaker steeds gepoogd heeft; het is een verband van geheel eigen aard en van een geheel enige kracht; het wordt door het Woord des Evangelies opgeroepen, geschapen en geschonken. Door dat Woord bindt de apostel Paulus de gemeente van Korinthe aan al de christelijke kerken, opdat zij samen een hechte, Geestelijke eenheid zouden zijn: I Kor. 14:36,37²⁷⁰. Zo blijkt dit door het Woord verwekte verband, deze door het Evangelie geschapen eenheid in de éne belijdenis van het geloof, het *gezamenlijke* Amen op het Woord Gods. In de belijdende kerk spreekt niet Christus Zijn Woord, maar geeft in haar belijdenis de bruids-gemeente van Christus haar gezamenlijk antwoord, dat door de Geest van Christus is gewekt (I Kor. 12:3, Openb. 22:17,20). Sprak dus de Doleantie van vrijwilligheid met betrekking tot het kerkverband, dan is daarin allereerst kritiek te horen op het opsmelten van de plaatselijke kerken in de éne landskerk onder de organisatie van

²⁶⁹ Cf. reeds de verklaring in de *Acte van Afscheiding*: „en verklaren tevens gemeenschap te willen uitoefenen met alle ware Gereformeerde ledematen, en zich te willen vereenigen met elke op Gods onfeilbaar Woord gegronde vergadering, aan wat plaatse God dezelve ook vereenigd heeft, betuigende met dezen, dat wij ons in alles houden aan onze aloude Formulieren van Eenigheid NL: de belijdenis des geloofs, de Heidelbergsche Catechismus en Canones van de Sinode van Dordrecht gehouden in den jare 118, 1619”; Kuyper, *Tractaat*, p. 77 sq.; Rutgers, *Kerkverband*, p. 30 sq.; id., *Rechtsbevoegdheid*, p. 25 et passim.

²⁷⁰ „Of is het Woord Gods bij u begonnen? Of heeft het alleen u bereikt?”

1816, maar vervolgens heeft het woord ook thetisch een religieuze diepgang, waarin wij de kracht van deze reformatische beweging willen erkennen. Vrijwilligheid is geen vrijblijvendheid, maar het is de vrijwilligheid van de keuze *van het geloof* en van de aanvaarding van elkaar, ook als kerken, in en vanwege deze éne keuze van het geloof. Het woord 'vrijwilligheid', dat inderdaad gemakkelijk misbruikt kan worden, wanneer niet tegelijk – als in één adem – van een verplichting van Godswege wordt gesproken, heeft als diepste klank, dat évenals de plaatselijke kerk vergadering der gelovigen is en de belijdenis van het geloof in die plaatselijke kerk zich aan iedere wereldlijke verplichting onttrekt, omdat zij deze te boven gaat – een mens staat hier in de gemeenschap der belijders voor het aangezicht van God –, dat zó ook de aanvaarding van de kerken in één kerkverband opkomt uit het éne geloof, de éne hoop, de éne liefde, gewerkt door de éne Geest. Wanneer dan ook de belijdenis als 'accord van kerkelijke gemeenschap' wordt gekarakteriseerd, dan is dat omdat de kerk deze belijdenisschriften als formulieren van *de enigheid des geloofs* heeft aanvaard. Het is deze karakteristiek, waardoor die van 'accord van kerkelijke gemeenschap' wordt gevuld en haar eigen en uniek stempel krijgt: er is hier een accord getroffen niet bij wijze van een commercieel, maatschappelijk of staatkundig verdrag, maar op de weg van de geloofsgehoorzaamheid aan de Schriften en het daarin geopenbaarde Evangelie en zó treden de gezamenlijke kerken dan naar buiten, in dit zo tot stand gekomen en gestempelde 'accord', voor ieder herkenbaar, ook in haar samengang en verbondenheid. Dan heeft deze term inderdaad een sterk juridische klank, maar dat kan geen tegeninstantie zijn. Integendeel: zo heeft Groen van Prinsterer zijn verdediging voor de Afscheidenen kunnen voeren en tegenover de rechtbank van de geschiedenis kunnen winnen. Terwijl de aanwijzing van de formulieren van de *enigheid des geloofs* als de inhoud van het accord van kerkelijke gemeenschap iedere dreiging van verjuridisering van het kerkelijk en geestelijk leven de pas afsnijdt. Om de heerschappij van déze samenbindende Waarheid ging het de Doleantie – ook in de sfeer van het recht. En daar buitenom is ten principale de kerkelijke of beter gezegd: de onkerkelijke en ongeestelijke chaos, de 'wilde vermenging', waarvan de Doleantie sprak, hoe ook gereguleerd, gesublimeerd of gecamoufleerd.

De reformaties van de negentiende eeuw hebben niet – ook niet in de kerkrechtelijke verantwoording van de Doleantie – het confessionele element geïsoleerd en zó vooropgesteld, maar zij hebben voorop zien

staan, wat altijd weer voorop gaat: het Ja van God in Christus, daarom ging het in Afscheiding en Doleantie om de integriteit van het Amen der gemeente en der gemeenten²⁷¹.

Hier ligt de blijvende, religieuze actualiteit van Afscheiding en Doleantie èn beider verbinding.

c) *Dr. Hoedemaker is door een wezenlijk-nareformatoische levensimpuls er toe gekomen de trouw aan het gegeven instituut van de Nederlands Hervormde Kerk te vereenzelvigen met de trouw aan het Woord Gods. Dit praktisch institutionalisme heeft hem tot religieuze vereenzaming ook binnen het instituut van de Nederlands Hervormde Kerk gebracht.*

1) Hoedemakers neen tegen Afscheiding en Doleantie vindt, zo zagen we in het bovenstaande, z'n wortels in een romantische, 'organische' visie op de kerk als het lichaam van Christus, waarbij een wijsgerig-romantische grondovertuiging het hem niet mogelijk maakte aan het Woord Gods – en daarom ook aan de kerkelijke belijdenis – zijn eigen plaats te geven²⁷². We moesten zelfs spreken van een pantheïserende tendens in zijn kerkelijk-kerkrechtelijke beschouwingen. Het zou onbillijk zijn het te doen voorkomen, alsof zijn grote tegenstander, Kuiper, niet dikwijls met dezelfde moeilijkheden heeft geworsteld en gelijke gevaren altijd scherp heeft onderkend. In zijn ideeën over de 'onzichtbare kerk' en 'de kerk-als-organisme' werkt eveneens een brok negentiende-eeuws wijsgerig denken door. Ten Hoor heeft hier puntige kritiek op het complexe kerkbegrip van Kuiper geleverd²⁷³, en Velema ziet hier Kuipers idealistisch-gekleurde visie op de schepping doorwerken²⁷⁴. Aan deze moeilijkheden en gevaren is zelfs Kuipers spreken over de belijdenis niet altijd ontkomen²⁷⁵. Maar al is hij in zijn refor-

²⁷¹ II Kor. 1:20 „Want hoevele beloften Gods er ook zijn, in Hem is het: Ja; daarom is ook door Hem het: Amen, tot eer van God door ons”.

²⁷² Ook Haitjema spreekt van „een wereld- en levensbeschouwelijke geestesinstelling van metafysisch-idealistisch karakter”, die bij Hoedemaker „troef gebleven is”, waaraan de invloed van de Amerikaanse filosoof Emerson, aan wie Hoedemaker zijn proefschrift opdroeg, niet vreemd geweest zal zijn (*Nieuwere Geschiedenis*, p. 282).

²⁷³ F. M. ten Hoor, *Afscheiding en Doleantie in verband met het kerkbegrip*, Leiden 1890; *Afscheiding of Doleantie. Een Woord tot verdediging en nadere Toelichting*, Leiden 1891. Cf. ook het maandblad *De Vrije Kerk* van deze jaren.

²⁷⁴ W. H. Velema, *De leer van de Heilige Geest bij Abraham Kuiper*, 's Gravenhage 1957, o.m. p. 41, 73, 196, 222, 244. Cf. mijn *Verkenningen I*, Goes [1963], p. 45 sqq.

²⁷⁵ Cf. P. A. van Leeuwen, *Het kerkbegrip in de theologie van Abraham Kuiper*, p. 107 en mijn *Verkenningen II*, p. 91 sq.

matorische strijd hierdoor ongetwijfeld gehinderd, hij is er uiteindelijk niet door gefrustreerd, toen hij zich inzette voor het recht, het recht van exclusieve voorrang van de Waarheid in de kerk Gods. Daarentegen heeft Hoedemaker, hoe dicht hij in 1886 ook bij de Doleantie heeft gestaan, getuige zijn brochure *Machtsvertoon of Wettig Gezag?* uit 1886, hier wèl verstek laten gaan, zodat zijn trouw aan het gegeven instituut, waarin hij stond, hem als gereformeerd belijder naar onze diepe overtuiging vleugellam gemaakt heeft, hoe waardevol zijn scherpe kritiek éénerzijds op de organisatie van 1816, anderzijds op de strijd van de confessionelen in de Herv. Kerk èn dikwijls ook op Kuyper is.

We staan hier in het leven van deze man, die als spontaan levend en zich uitsprekend mens zo dikwijls onze sympathie oproept, voor een raadsel, dat ook zijn tijdgenoten heeft geïntrigeerd en in al wat tot nog toe is gezegd geen uitputtende verklaring heeft gevonden. Is iedere reformator, ook ieder kerkmens niet ook altijd, juist in zijn denken, tegelijk een kind van zijn eigen tijd? Heel de kerk- en dogmengeschiedenis legt daar getuigenis van af. Men verwachtte die uitputtende verklaring ook in het volgende niet. I Kor. 2:11 „Wie toch onder de mensen weet, wat in een mens is, dan des mensen eigen geest, die in hem is?” maant ons in de beoordeling van personen tot grote bescheidenheid, ja tot schroom, die van menselijke beperktheid blijft weten.

2) Toch is er in de autobiografische notities van Hoedemaker zelf en in de biografische schetsen en schetslijnen, die door zijn medestanders en leerlingen zijn gegeven, materiaal voorhanden, dat ons enigszins kan helpen in de ontraadseling van deze levensgang. Want we menen aan te kunnen wijzen, dat Hoedemakers organische visie op de kerk-èn-haar-Hoofd, een visie, waarin zo duidelijk romantische ideeën zich doorzetten, niet los staat van een impuls, die heel zijn leven heeft bepaald en die duidelijk een na-reformatorisch, mystisch-bevindelijk karakter heeft. Anders gezegd: de negentiende-eeuwse wijsgerig-theologische beschouwingen van Hoedemaker zijn de instrumenten, waardoor een na-reformatorische, mystisch-bevindelijke levensimpuls zich heeft kunnen uitwerken in het leven van deze belijder van Christus.

Wij doelen hier op de ‘belofte’ van moeder Hoedemaker, op de ‘waarheid’, die zij aangaande haar zoon zei ontvangen te hebben en de wijding van haar zoon aan de ‘vaderlandsche kerk’, aan ‘Neêrlands Kerk’, hoewel zij zelf, zij het met innerlijke weerzin, op de weg der Afscheiding stond. Wij spraken daarvan, toen we over Hoedemakers

positie tegenover de Afscheiding en de Afscheidenen handelden²⁷⁶. Men oordele niet, dat we aan deze bijzonderheid een veel te zwaar accent geven, wanneer we hier van een *levensimpuls* spreken, want we volgen daarin slechts Hoedemaker zelf en zijn aan hem verwante biografen.

Hemzelf hoorden we reeds over deze 'belofte' spreken. Zijn eigen zoon denkt hieraan, wanneer hij in de levensschets van het *Gedenkboek* schrijft, dat men in de geschiedenis van zijn prilste jeugd „de sleutel ter verklaring van zijn optreden vindt”²⁷⁷. Ook Kromsigt gebruikt dit woord van moeder Hoedemaker, wanneer hij het bodemgeschil tussen Hoedemaker en Kuyper wil schetsen: „hij bleef (anders dan Kuyper, die terstond meer voor vrije kerkformaties gevoelde) aan zijn oorspronkelijke ideaal: 'de nationale Kerk' vasthouden. Hij was 'aan Neêrlands Kerk gegeven’”²⁷⁸ en hij komt er op terug, als hij het laatste motief aanwijst, dat hem afgehouden heeft de weg van de Doleantie te gaan: Hoedemaker kende de „reformatorische drang”, maar wilde tegelijk „streng vasthouden aan de *historische, nationale Kerk*”. „Hij kon haar niet prijsgeven. Hij wist zich aan 'Neêrlands Kerk' verbonden voor altijd...”²⁷⁹ Scheers volgt dezelfde lijn, wanneer hij als overheersende jeugdindruk van Hoedemaker weergeeft „hoe zijn moeder en de vromen van háár kring in het gelóóf, tegen al het zichtbare in, vasthielden aan en baden voor de Kerk der vaders”²⁸⁰ en eveneens wanneer hij bij het definitieve conflict van 1886 schrijft: „Vooral hier komt ons weer het woord van moeder Hoedemaker voor den geest: 'Ik heb hem aan Neerlands Kerk gegeven’”²⁸¹. Tenslotte: ook Haitjema ziet deze 'belofte' op de achtergrond van Hoedemakers levensstrijd: „... hij worstelde met het kerkelijk vraagstuk in 'Neerlands Kerk', waaraan zijn vrome moeder hem, naar een bekend woord van haar bij het vertrek naar de Verenigde Staten, had gegeven”²⁸². Het is wèl opvallend, hoe ver de 'bevinding' van moeder Hoedemaker door heeft gewerkt, want we vinden haar belofte nog terug in de titel van het laatste werk van prof. Haitjema: *De Nieuwere Geschiedenis van Neerlands Kerk der Hervorming: 'Neerlands Kerk' – daar spreekt moeder Hoedemaker nog in één van de laatste geschriften van één van Hoedemakers late en meest begaafde leerlingen.*

Ook wij zijn van oordeel, dat deze 'belofte' richting-bepalend voor Hoedemaker is geweest. Maar wij zien hier geen reden tot juichen. Eer tot het tegendeel. Want deze 'belofte', zo overwogen we reeds, gaat uit bóven het Woord der belofte in de Heilige Schrift ons geopen-

²⁷⁶ Cf. boven p. 25 sqq.

²⁷⁷ Q. N. in *Gedenkboek*, p. 4.

²⁷⁸ Kromsigt in *o.c.*, p. 55.

²⁷⁹ *o.c.*, p. 86. Cf. ook nog Lingbeek, *Herinneringen*, p. 124: „Deze moeder nu had, bij de geboorte van haar Philippus Jacobus van God eene belofte ontvangen, dat deze zoon eenmaal voor de kerk van Nederland tot een grooten zegen zou worden. Die belofte en het vasthouden aan die belofte toonen ons welk een soort van afgescheidene deze moeder is geweest”. Inderdaad!

²⁸⁰ Scheers, *o.c.*, p. 8.

²⁸¹ *o.c.*, p. 93.

²⁸² Haitjema, *o.c.*, p. 302.

baard – wil men, zoals men juist in confessionele kringen zo dikwijls pleegt te doen, op de na-reformatorische bevindelijke vroomheid wijzen, die in contrast staat met het sola fide van de reformatie, dan heeft men er hier een schoolvoorbeeld van! – en deze ‘belofte’ heeft op de beslissende momenten Hoedemaker geremd in de gehoorzaamheid aan de roeping tot samenvergadering der gelovigen. Hoe hij zich ook tot de Afscheidenen en hun geloof wist aangetrokken²⁸³, hij trok een onverbiddelijke scheidslijn: „Wij gaan niet naar Ulrum”²⁸⁴. En hij sprak dat woord, omdat hij in 1886 vreesde, en de vrees bewaarheid zag, dat de Vrije Universiteit, waaraan hij zich als hoogleraar had verbonden, niet terwille van de Ned. Herv. Kerk de Christelijk Gereformeerden afstoten wilde. Naar de stijl van de bevindelijkheid, waaruit de ‘belofte’ voortgekomen was, wist hij, naar hij zelf vertelt, toen hij als jonge man voor het eerst in Nederland op een kansel in de Herv. Kerk van Amsterdam stond: „hier is uwe plaats en dit is uw werk”²⁸⁵. Reeds eerder had hij van een „Goddelijke tusschenkomst” gesproken²⁸⁶, toen het kerkelijk besef van de *Afscheidenen* hem bij zijn eerste publieke optreden dwong te kiezen tussen Afscheidenen of Hervormde Kerk, hoewel naar eigen getuigenis het kerkelijk vraagstuk toen hém geenszins helder voor ogen stond.

We zien iets soortgelijks, alleen dan nog verhevigd, in zijn verhouding tot de gereformeerden vóór en tijdens de Doleantie. Hij weet als gereformeerd belijder van de Christus zich tot de gereformeerden aangetrokken. Het is naar zijn eigen zeggen, Kuyper geweest, die hem er toe heeft gebracht de onzalige *partijstrijd* te overwinnen door zich te scharen om de banier van de kerkelijke *belijdenis*²⁸⁷, maar als het tot een doorbraak komen zal, tot een hernieuwd institueren van de kerk naar deze belijdenis, dan heeft hij zich al weer van zijn medebelijders vervreemd, ja, wij weten het, met een beroep op diezelfde belijdenis, maar dan naar zijn romantisch-‘organische’ interpretatie. Maar hij legt zijn hart open, wanneer hij in *De Gereformeerde Kerk* zegt, dat de moed om „mijne bediening in de Herv. Kerk op te nemen”, de verwachting is „dat God haar niet zal verlaten”²⁸⁸. Kuyper

²⁸³ Cf. boven p. 28.

²⁸⁴ *Op het Fondament van Apostelen en Profeten*, p. 212; cf. *G.K.* 19 dec. 1889, no. 63.

²⁸⁵ *De nood ons opgelegd* etc., p. 11.

²⁸⁶ *Na één-en-dertig jaren*, p. 9.

²⁸⁷ *Congresbeweging*, p. 6.

²⁸⁸ *G.K.* 10 jan. 1889, no. 14.

stond hier bij Hoedemaker voor een raadsel: „Doch waartoe ook dit willen redeneeren uit het Providentiëel Bestuur des Heeren. Maande niet juist Dr. Hoedemaker ons zo vaak, om toch alleen naar het Woord des Heeren te luisteren, alleen naar beginsels te vragen, alleen voor Koning Jezus te buigen?”²⁸⁹ Inderdaad, zouden wij willen zeggen, maar niet alleen zag Hoedemaker uit dat Woord het beeld oprijen van de kerk als Christus in de geschiedenis en was dat voor hem het éne, leidende beginsel, maar hét Woord werd ook verhinderd in zijn concrete roeping dóór te komen vanwege het woord van moeder Hoedemaker.

Nu is het opvallende, dat diezelfde lijn zich ook ná de Doleantie doorzet: de lijn van het zich aangetrokken weten maar niet tot ‘geestverwanten’, maar tot geloofsgenoten, terwijl er dan toch weer vervreemding en vereenzaming komt. Want hij trad toe tot de Confessionele Vereniging in de Ned. Herv. Kerk, toen zij haar Statuten in de geest van Hoedemaker had veranderd, maar óók dan beklemmt hem de groepering rond de Belijdenis zo zeer, dat hij het ook hier niet uithouden kan en dan zendt hij zijn beroemde brochure *Heel de Kerk en heel het volk!* in 1897 de wereld in, die volgens de ondertitel tevens is: „een woord van afscheid aan de Confessionele Vereniging”. Men heeft deze breuk als een niet al te ernstige voorgesteld²⁹⁰, maar – hoewel de verhoudingen met de confessionelen inderdaad positief bleven – blijkt uit deze brochure toch duidelijk, dat hij deze breuk op één lijn ziet liggen met die van 1886/87²⁹¹. Zijn stem heeft dezelfde profetische pathos: „. . . dat het verkeerd, zondig en zelfs gevaarlijk was *den weg ter verlossing te wijzen aan hen, die Gods weg niet bewandelen, er zelfs niet naar vragen*. Ik moet er tusschen uit. Om des beginsels wil”²⁹². En dat staat tegen de achtergrond van het waarschuwendende woord: „Wij staan weer voor een Kerkelijk conflict”²⁹³ en *eveneens* tegen de achtergrond van het ‘bevindelijk’ woord: „Het is mij al lang duidelijk geweest, dat de Heere God niet medewrocht. Dat is in allerlei te zien geweest”²⁹⁴.

²⁸⁹ A. Kuyper in *De Heraut* 27 febr. 1887, no. 479.

²⁹⁰ Kromsigt in *Gedenkboek*, p. 105 sq.; Scheers, *o.c.*, p. 136: „Het breken met de Confessionele Vereniging heeft echter nauwelijks het karakter van een breuk gedragen. . .” Ook Luteyn in *Honderd jaar Confessionele Vereniging*, p. 90: „in de praktijk is dit (sc. het doorsnijden van de band met zijn naaste vrienden) nogal meegevallen aan beide partijen. . .”

²⁹¹ *Heel de Kerk en heel het Volk!*, p. 10 sq.

²⁹² *o.c.*, p. 45.

²⁹³ *o.c.*, p. 44.

²⁹⁴ *o.c.*, p. 45.

Het valt op, dat Scheers in zijn biografie van Hoedemaker uit deze beslissende periode van zijn leven – die ons uit de aard der zaak slechts zijdelings bezig houdt – geen epistolair materiaal heeft verwerkt. De reden is duidelijk: rond het conflict van 1897 vertoont het archief van de Confessionele Vereniging een lacune²⁹⁵. Door een gelukkige omstandigheid konden wij echter een groot aantal brieven achterhalen, die op dit conflict en heel het complex daaromheen betrekking hebben. Daarbij bevindt zich o.m. de brief, die Hoedemaker aan het Comité tot verspreiding van de beginselen der Confessionele Vereniging schreef, toen *Heel de Kerk en heel het volk!* reeds gedeeltelijk ter perse was²⁹⁶. Daarin treffen de volgende woorden: „Strijdende tegen de doleantie had ik het beginsel van alle doleantie alle scheuring d.i. alle geestelijke tyrannie aanvaard. Mijn eenige versooning is, dat ik door Gods ontferming hierdoor niet tot eere ben gebracht, maar veeleer tot tweemaal toe (nl. in 1886 èn 1897) tot het slachtoffer hiervan ben geworden. Dit moet nu uit zijn. Het is uit”. En aan het slot: „Solidair wenschen wij alleen met Christus te zijn”²⁹⁷. Er schijnt een diepe discrepantie te bestaan tussen deze laatste epistolaire notitie en wat hij in dezelfde dagen per brochure aan het adres van Lohman opmerkte: „Daarom *ben ik liever* niet solidair met anderen, maar MIJZELVEN”²⁹⁸; het slot van de brochure geeft echter de verbindingslijn tussen beide uitspraken aan: „Indien gij – de aangesprokene is nu het amsterdamse afdelingsbestuur van de Confessionele Vereniging, waarvan Hoedemaker tot dat ogenblik voorzitter was geweest – slechts mocht inzien, dat uw eenige hoop op redding gelegen is in het innemen van het zuiver, Gereformeerd, Kerkelijk beginsel, dat naar ik hoop, door mijn isolement nog wat meer dan tot hiertoe in het licht

²⁹⁵ Mededeling van ds. G. F. A. Carstens, secr. van het hoofdbestuur der Confessionele Vereniging.

²⁹⁶ Cf. het begin van de brief gedateerd 7 april 1897 (De in *Heel de Kerk en heel het Volk!* gepubliceerde brieven zijn gedateerd op 10 en 16 april): „Indien ik . . . de activiteit van den zetter en den omvang van mijne brochure, die ter perse is, niet had overschat, zou ik u niet behoeven te zeggen, waarom ik mijn u bekend besluit om af te treden als lid van het hoofdbestuur heb moeten uitbreiden tot de Vereeniging, tot uw comité, den te coalecseeren groep der Gereformeerden in de Herv. Kerk, en de hedendaagse partij(en) der Anti-revolutionairen”.

²⁹⁷ Het hoofdbestuur van de Confessionele Vereniging, waar genoemd dossier thuis hoort, was zo vriendelijk mij vrije beschikking hierover te geven. Omdat deze verhandeling ook biografische aspecten bevat en het karakteristieke grote handschrift van Hoedemaker waard is gekend te worden, geven we aan het slot in Bijlage IV de laatste pagina van deze brief in facsimile.

²⁹⁸ *Heel de Kerk en heel het Volk!*, p. 35.

zal vallen”²⁹⁹. ‘Door mijn isolement’ – wéér trekt hij zich van de broeders van éézelfde belijdenis terug om ‘met Christus’ solidair te zijn, maar dat is *in concreto*: met het instituut van de Ned. Herv. Kerk, dat – zij het in lijdensgestalte – voor hem ‘het Godmenschelijk lichaam van Christus’, Christus in de geschiedenis en in het volksleven van Nederland is. Isolement *vanwege* een praktisch institutionalisme. Hoe krachtig blijft de ‘belofte’, die moeder Hoedemaker ontving èn die zij zelf gaf aangaande haar zoon, in zijn leven dóórwerken, maar hoe wordt daardoor zijn bewogen protest tegen alle partij-vorming in de kerk, waarvan ook deze laatste brochure overvloedig getuigenis aflegt, lamgelegd, doordat óók de vergaderende kracht van het beleden Woord Gods door hem onder het vonnis van de partijvorming wordt gelegd. Daarom is nu eens te meer zijn hoop gevestigd op reorganisatie, opdat de kerk haar normale gestalte zal ontvangen. Maar zoals de ‘belofte’ van moeder Hoedemaker uitging boven het geschreven Woord en dit in de schaduw stelde, zo gaat de kerk als Christus’ Godmenschelijk lichaam in feite het geschreven Woord te boven en verwacht Hoedemaker geen verlossing in de weg van de gehoorzaamheid des geloofs en de (her-)vergadering der gelovigen onder de autoriteit van dit Woord, *maar* van de kerk zelf, ook al staan in haar midden waarheid en leugen naast elkaar, ook al bindt de belijdenis niet meer samen noch ook de Heilige Schrift: „Wij zijn het onderling niet eens omtrent de belijdenis, zelfs niet ten aanzien van de Schrift, wij zijn in één woord hopeloos verdeeld, ‘wij keeren ons een iegelijk naar zijnen weg’, sommigen zijn zeer ver afgeweken, en er zijn schijnbaar geringe afwijkingen, die rampzalige gevolgen hebben, wij moeten niemand zoeken te verdringen of te verdrijven, maar eenvoudig terug gaan naar het begin van den weg, waarvan het einde zal zijn: *de belijdende kerk*, die, als uitdrukking van hare eenheid, hare belijdenis heeft, maar die belijdenis onderzocht, gehandhaafd, vernieuwd, JA DAN, EN DAN ALLEEN IS ER HOOP VOOR NEDERLAND”³⁰⁰.

3) Deze weg heeft voor Hoedemaker de grote vereenzaming gebracht, waarover hij in zijn laatste levensjaren veel heeft geklaagd. Aan De Savornin Lohman schrijft hij reeds in *Heel de Kerk en heel het volk!*: „Zwijgen wil ik. God kan zijn werk anders en door anderen doen dan door mij, maar ik ben des antwoordens *moede geworden*”³⁰¹. En Luteyn schrijft over zijn laatste periode: „Hij gevoelde zich steeds

²⁹⁹ *o.c.*, p. 50.

³⁰⁰ *o.c.*, p. 33.

³⁰¹ *o.c.*, p. 20.

eenzamer worden, onbegrepen zelfs door zijn naaste vrienden. Voortdurend klaagt hij over wanbegrip en misverstand. In een van zijn laatste geschriften zegt hij letterlijk: 'Ik heb dertig jaren gewandeld op een weg, waar niet één mijner vrienden één enkele voetstap heeft gezet' ”³⁰². Er is in deze vereenzaming iets aangrijpends voor wie Hoedemaker uit zijn werken heeft leren kennen als een mens, die hunkerde naar gemeenschap, naar vriendschap, naar broederlijke omgang. Het valt zwaar hier hard te oordelen, maar ligt óók voor de eenzaamheid van deze ouderdom, die immers een gekozen eenzaamheid was, de sleutel ter verklaring niet in zijn prilste jeugd? Want het Woord der belofte verbindt, al gaat dat dikwijls door diepe wegen, maar een individualistisch ontvangen 'beloftewoord' isoleert. Isoleert ook *in* de binding aan het voorhanden kerkelijk instituut.

4) Maar is de vrucht van dit leven niet na het sterven en door dit isolement heen gekomen?³⁰³ Heeft de Hervormde Kerk na de tweede wereldoorlog haar ambtelijke vergaderingen niet ontvangen en daarin haar normale gestalte, waar Hoedemaker voor heeft gestreden en geleden? Zonder twijfel! En wie hier de macht van het inzonderheid door hem gesproken woord niet zou zien, moet wel ziende blind zijn. Maar de vraag blijft klemmen en moge in alle noodzakelijke bescheidenheid maar ook met beslistheid worden gesteld: nu deze kerkgemeenschap, tenminste in grondlijnen, de 'gestalte' heeft ontvangen, die Hoedemaker begeerde, is nu de kracht aanwezig de broederlijke tucht te

³⁰² Luteyn, *Honderd jaar Confessionele Vereniging*, p. 81. Het citaat is genomen uit de laatste door Hoedemaker uitgesproken preek *De sabbat om den mensch*, Amsterdam 1908, p. 5.

³⁰³ Cf. de titel van zijn intree-preek over Joh. 12:25, toen hij in 1890 voor de tweede maal predikant te Amsterdam werd: *Door den dood tot het leven*, Amsterdam [1890]. Het *Gedenkboek* heeft de voorafgaande tekst, Joh. 12:24, „Voorwaar, voorwaar zeg Ik u: Indien het tarwegraan in de aarde niet valt, en sterft, zo blijft het alleen, maar indien het sterft, zo brengt het veel vrucht voort” als motto aan dit boek over Hoedemakers leven meegegeven. Over genoemde preek handelt breed H. Schokking, *o.c.*, p. 153 sqq. Hierbij diens slotopmerking: „Zijn ideeën liggen nog voor een goed deel als zaadkorrels sluimerend, – God alleen weet, òf en wanneer Nederland de oogst ervan zal binnen halen. Maar ten opzichte van hemzelf is er een woord in de Heilige Schrift, dat ons eenigszins doet verstaan waarom de Heere God, die zulk een ziener verwekte, nog niet meer vrucht van zijn werken te zien gaf, maar hem veeleer in een smeltkroes van veel beproeving en teleurstelling louterde. Het is het woord des Heilands, hetwelk den tekst van de predikatie die wij nagingen, inleidt, en de oplossing geeft van de raadselen in het leven van elken geloovige, maar in het bijzonder van dezen prediker: Indien het tarwegraan in de aarde niet valt en sterft, zoo blijft hetzelfde alleen; maar indien het sterft, zoo brengt het veel vrucht voort” (p. 192).

oefenen, waar Hoedemaker over sprak en die kerkordelijk is vastgelegd in de regel: „De Kerk weert al wat haar belijden weerspreekt”³⁰⁴ Toen – om één sprekend voorbeeld te noemen – het Evangelie van ‘het Lam Gods, dat de zonden der wereld wegneemt’ binnen de Hervormde Kerk in het begin van de jaren zestig op lasterlijke wijze weersproken werd door één, die de rechten van een predikant bezat, terwijl deze verlooche-ning van de verzoening door het bloed van het kruis allerminst op zichzelf stond³⁰⁵ en men binnen de Hervormde Kerk zelf met kracht stelde, dat het hier nu ging om de waarheid van het Evangelie, en zeer direct om een weerspreken van het belijden der kerk³⁰⁶, gold toen niet meer dan ooit de geloofsstelling, door Hoedemaker eens met emphase als volgt neergeschreven „BELIJDERS EN BESTRIJDERS (nl. van de Christus der Schriften, van de Christus, wiens bloed de zonde der wereld wegneemt) KUNNEN EN MOGEN NIET SAMEN BLIJVEN IN EENZELFDE KERK”³⁰⁷, is toen het Woord der verzoening *door middel van* ‘de kerk in haar bijbelse gestalte’ de scheidingsmakende macht gebleken tussen geloof en ongeloof, tussen Christus-belijdenis en Christus-verloochening? We brengen in rekening, dat Hoedemaker het heil voor de Kerk niet van organisatorische veranderingen op zichzelf verwachtte³⁰⁸, maar deze reorganisatie, waarheen inzonderheid zijn bezielend woord gewerkt heeft, *was* nu toch juist, dat de mogelijkheden open kwamen „om waarlijk uit te komen als *Christus-belijdende* volkskerk”, waarvan door één van Hoedemakers discipelen is betuigd, dat dit vóór alles erkend moest blijven „als een wonder van Gods genadig ingrijpen en leiding geven in de kerkelijke vergaderingen, die beslissingen hadden te nemen”³⁰⁹? Nu heeft men Hoedemakers *volkskerk*-ideaal van stonde aan vastgehouden door ondanks een uitdrukkelijk request van

³⁰⁴ Kerkorde der Ned. Hervormde Kerk, x 6; cf. Ord. 11, Art. 14: „Het opzicht over de dienst des Woords en de catechese strekt overeenkomstig art. x der kerkorde tot opbouw van de evangeliebediening en tot wering uit verkondiging en kerkelijk onderricht van datgene wat de fundamenteën der Kerk aantast, doordat het de gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift uitsluit en doordat het de gemeenschap met de belijdenis der vaderen verbreekt”.

³⁰⁵ We doelen op de geruchtmakende affaire rond prof. Smits, die het Evangelie van de verzoening smaalde en bij de zakelijke inhoud van het door hem gesprokene bleef. Dat de kwestie niet op zichzelf stond en staat, wees ik aan in *De Reformatie* XXXVI (1960/1961), p. 10.

³⁰⁶ J. J. Buskes, *In de Waagschaal*, 19 aug. 1961.

³⁰⁷ *Op het Fondament van Apostelen en Profeten*, p. 258. Hoedemaker zelf heeft kapitaal laten drukken.

³⁰⁸ Scheers, *o.c.*, p. 224.

³⁰⁹ Haitjema, *Nieuwere Geschiedenis*, p. 318.

dr. W. Volger c.s. feitelijk te weigeren terug te komen op de schorsing van ds. Hendrik de Cock, de man van de Scheiding van 1834. Het blééf uiteindelijk bij het: „wij gaan niet naar Ulrum”³¹⁰. Maar het ging, toen de leer der verzoening geloochend werd, toch om *het belijden van de Christus?* Toch is men niet verder gekomen, dan tot een weg manoeuvreren van de betrokken hoogleraar met de rechten van een emeritus-predikant, niet omdat hij door zijn lastering het belijden der kerk had weersproken, maar omdat hij door zijn *gedrag* de waardigheid en de belangen van de kerk had aangetast. Zodat de slot-conclusie getrokken moest worden: „De zaak is begonnen als een leer (tucht)kwestie; ze is nu beëindigd als een orde-kwestie”³¹¹. De ‘volkskerk’ heeft de concrete wering van de belijdenis van de Christus onmogelijk gemaakt en daarmee voor die kerk zelve die Christus-belijdenis. Zij, die ‘volkskerk’, heeft zich aan de scheiding-makende kracht van het Evangelie der verzoening niet kunnen onderwerpen. Blijkt hier het ideaal niet een idool te zijn?

Maar daarom wijzen de tekenen er ook op, dat, nu Hoedemakers ‘ideaal’ nog maar nauwelijks werd gerealiseerd, het ook binnen de Hervormde Kerk aan sterke slijtage onderhevig is. Er is geen werkelijke bevrediging gekomen, ook geen werkelijke ‘reformatie door reorganisatie’ noch een christelijke en kerkelijke eensgezindheid, waar Hoedemaker naar verlangd heeft. Nog zeer onlangs is van bevoegde

³¹⁰ Wel erkende de synode „dat in de kerkelijke procedure tegen Ds. de Cock ernstige kerkrechtelijke fouten zijn begaan en de toenmalige reglementen uitzonderlijk partijdig zijn gehanteerd, terwijl geen gehoor gegeven werd aan zijn beroep op de H. Schrift en de Belijdenis der Kerk”, maar een posthuum rechtsherstel werd geweigerd, omdat dit te kort zou doen „aan het wezen eener Christus belijdende Kerk”. Rehabilitatie werd niet alleen onvoldoende geacht, omdat het veel meer het „ernstig streven” van De Cock was „om met Schrift en Belijdenis dan met de geldende reglementen in overeenstemming te zijn”, maar ook onmogelijk „omdat zulks een rechtsherstel te kort zou doen aan datgene wat van de huidige Generale Synode verwacht mag worden. Deze zou dan eveneens de kwestie van ‘recht en of onrecht’ in het kerkelijk handelen niet naar Schriftuurlijk, maar uitsluitend naar reglementaire maatstaf gaan beoordelen”. Hierna volgt echter: „Een volledig-kerkelijke rehabilitatie moet getoetst worden, niet alleen aan de reglementen der Kerk, maar veeleer aan de Waarheid Gods. In het bijzonder zijn die stukken van de Waarheid in geding, welke het wezen der Kerk en haar positie in het publieke leven tegenover Overheid en volk betreffen” (cursief van ons). Geciteerd uit afschrift van het antwoord d.d. 6 juni 1947 der Generale Synode der Ned. Herv. Kerk op het verzoek tot rehabilitatie van Ds. H. de Cock, ons vriendelijk door dr. W. Volger ter beschikking gesteld. Voor de behandeling van het request cf. *Handelingen* van de Generale Synode der Ned. Herv. Kerk, 1947.

³¹¹ F. de Vries, *De Reformatie XXXVII* (1961/1962), p. 235.

zijde opgemerkt, dat binnen de Hervormde Kerk zelf „sinds 1960” een derde fase zich gaat aftekenen, welke „wordt gekenmerkt door de vraag, of de vorm van kerk-zijn, waarvan de kerkorde van 1951 de grondlijnen trok, in de tweede helft van de twintigste eeuw nog wel verantwoord is”³¹².

Hoedemaker blijft een eenzame, want hij heeft in zijn zoeken naar een Christus-belijdende volkskerk het onverenigbare trachten te verenigen: zijn belijdenis van de Christus der Schriften, waarin wij ons met hem verenigd weten én zijn verheffing van de ‘kerk der vaders’ tot de hoogte van de Christus der Schriften.

De confrontatie met het kerkelijk-kerkrechtelijk denken van Hoedemaker doet ons, ook in een historische situatie, waarin wij alle triomfantelijk spreken over de grote invloed, die van ons op het volk zou uitgaan³¹³, wel hebben moeten afleren, nochtans en eens te meer de actualiteit van het appèl der Afscheiding op de door de kerk over de kerk beleden normen kennen, alsmede het Schriftuurlijk recht van ‘het kerkrecht der Doleantie’ erkennen, waarbij door ons bedacht moge blijven, dat alleen het geloof, dat door de liefde werkt (vgl. Gal. 5:16) ons in het spoor door dit appèl gewezen en door dit kerkrecht nagetekend zal kunnen houden. Want de hechte band, die de kerken van Jezus Christus tot een echte levenseenheid onder Zijn enig, oecumenisch episcopaat³¹⁴ verbindt is alleen die van Woord en Geest, van

³¹² F. H. Landsman in *Hervormd Nederland* van 14 jan. 1967.

³¹³ Cf. het van H. H. Kuyper in noot 34 gememoreerde art. in de *Heraut*.

³¹⁴ Ned. Geloofsbelijdenis, art. xxxi: „En aangaande de Dienaars des Woords, in wat plaats zij zijn, zo hebben zij eenzelfde macht en autoriteit, zijnde altegader Dienaars van Jezus Christus, den enigen algemenen Bisschop en het enige Hoofd der Kerk”.

³¹⁵ Bij de taxatie van Hoedemakers positiekeuze tegenover de Afscheiding en de Doleantie mag het volgende niet worden vergeten. Ten eerste: hij heeft via zijn vader de Afscheiding leren kennen in de vorm, die H. P. Scholte er aan heeft trachten te geven. Deze liet in tegenstelling met De Cock het ideaal van een ‘vrije gemeente’ praevaleren boven de gereformeerde kerkregering (cf. de door F. L. Bos in de *Chr. Encyclopedie* VI², p. 89 sq. geciteerde uitspraak van Scholte). Ten tweede: Kuyper wees in het *Tractaat* inderdaad wel het independentisme af en sloeg metterdaad een andere weg in, maar had eerder soms een duidelijke voorkeur voor de independenten, ook in hun kerkregering, aan de dag gelegd (b.v. in zijn *Het Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutionele vrijheden*, Amsterdam 1874, p. 25 sq.) Ook het *Tractaat* wordt gedrukt door sterke, theologische bezwaren, o.m. door deze – waarop F. M. ten Hoor wees in *Afscheiding en Doleantie*, p. 63 – dat Kuyper ‘het wezen der kerk’ ziet in de gelovige leden en niet in de *vergadering* der gelovigen (*Tractaat*, p. 30). Hoeveel tegenwicht daartegenover in andere beschouwingen, die hiermee vervlochten worden, wordt aangebracht, hier blijft een individualistisch moment.

het geloof en de geloofstrouw en van de liefde, die niet blijde is over ongerechtigdheid, maar die blijde is met de waarheid (I Kor. 13:6).

Alleen in zodanig samenleven der kerken zijn wij bij machte niet alleen Hoedemakers stelsel te weerleggen, maar die weerlegging ook waar te maken³¹⁵, opdat het oude appèl dat reeds van 1834 af klinkt niet moge verstommen, Anno Domini 1967, tot de rechte vergadering der christgelovigen en zó tot heil van 'heel het volk' en van alle volken, vanwege de kracht van het verlossende Woord van God.

dat in de gereformeerde kerkregering niet thuishoort en aan het independentisme voeding geeft. Het zou de moeite lonen – maar valt buiten het bestek van deze oratie – de *dogmatische* fundering van het door Kuypers voorgedragen kerkrecht nog eens nauwkeurig in kaart te brengen, vooral vanwege het opvallende feit, dat de gereformeerden, die voor de vrijmaking kozen, kerkrechtelijk op Kuypers teruggrepen, maar uiterst kritisch tegenover op dit punt relevante dogmatische stellingen van zijn hand stonden. Een dankbare opdracht o.i. tot voortleiding van de gedachtenwisseling en – waar nodig – tot zuivering van de begrippen (zoals het niet onbedenkelijke: de autonomie der plaatselijke gemeente).

BIJLAGE I

Enige belangrijke literatuur over het 'Doleantie-kerkrecht' uit de jaren van het conflict

F. L. Rutgers, *Het kerkverband der Nederlandsche Gereformeerde Kerken, gelijk dat gekend wordt uit de handelingen van den Amsterdamschen Kerkeraad in den aanvang der 17e eeuw*, Amsterdam 1882; A. Kuyper, *Tractaat van de Reformatie der kerken* (volksuitgave), Amsterdam 1884 (het werk, dat Kuyper „dienst van noodhulp” wilde laten doen, zolang nog geen „handboek voor gereformeerd kerkrecht” voorhanden was, p. xvi, en waarin de principiële grondlijnen voor de Doleantie werden getrokken) en vooral de drie referaten, die Rutgers, De Savornin Lohman en Kuyper op het Gereformeerd Kerkelijk Congres van 1887 uitspraken over *Het juk der tweede hiërarchie*, Amsterdam 1887 (resp. werd gehandeld over *De Hiërarchie in haar kerkbedervend karakter* [Rutgers], *Door wat schuld de tweede Hiërarchie opkwam* [Lohman] en *Wat ons tegenover de tweede Hiërarchie te doen staat* [Kuyper]). Kenmerkende citaten uit dit geschrift geeft J. C. Rullman in *Doleantie-stemmen*, Kampen 1936, p. 165–174. Kritiek op dit congres en het daar verhandelde bracht Hoedemaker uit in zijn beroemde en inhoudrijke brochure *De congresbeweging beoordeeld uit het oogpunt der Gereformeerde Belijdenis*, Amsterdam 1887; cf. over de betekenis van deze brochure voor de kennis van Hoedemakers bginselen; P. J. Kromsigt, *Gedenkboek*, p. 102 sq.: „Zijn *De Congresbeweging beoordeeld*, hem door den nood van het oogenblik als het ware ontperst, waarin hij klaarder en veelzijdiger dan ooit tevoren zijne beginselen heeft neergelegd, heeft den stoot gegeven tot eene vruchtbare beweging, die tot op den huidigen dag voortduurt. Door hem heeft de *Confessionele beweging* feitelijk eene *herleving* ondergaan en is zich beter dan ooit bewust geworden van haar doel en streven. Hij heeft het 'afscheidingsbeginseel', dat latent in haar sluimerde (en zich b.v. bij Groen nog meermalen uitsprak), voor goed principieel overwonnen. Hij heeft haar voor goed doen verstaan, dat zij nimmer den *band met het Woord* en dus ook niet den *band met de historische Kerk* mocht losmaken. 'Eerst reorganisatie, dan reformatie', wat hij in 1886 Dr. Kuyper toeriep, werd nu het wachtwoord”; cf. dezelfde ook p. 40 noot 1: „zijne geniale brochure *De Congresbeweging beoordeeld uit het oogpunt der Gereformeerde Belijdenis* (Amsterdam, J. A. Wormser, 1887), die wij niet aarzelen de beste en meest origineele kerkrechtelijke verhandeling te noemen der laatste halve eeuw”. Zie voor het 'Doleantie-kerkrecht' verder vooral ook F. L. Rutgers en A. F. de Savornin Lohman, *De rechtsbevoegdheid onzer plaatselijke kerken*, 2e druk, Amsterdam 1887, het boek, dat wel getypeerd is als „de kerkrechtelijke bijbel van de Doleantie”, tweede „veel vermeerderde” druk draagt in het abundante beroep op Voetius sterk het stempel van de canonicus Rutgers, cf. J. C. Rullmann, *Dr. F. L. Rutgers in zijn leven en werken geschetst*, Rotterdam 1918, p. 171. A. Kuyper en F. L. Rutgers, *Contramemorie inzake het Amsterdamsch Conflict* etc., 2e druk, Amsterdam 1886. Over de historische inhoud van de term 'Doleantie': D. K. Wielinga, *Doleerende Kerken*, Heusden 1887. Tenslotte noemen wij nog F. L. Rutgers, *De geldigheid van de oude Kerkenordering der Nederlandsche Gereformeerde Kerken*, Amsterdam 1890.

BIJLAGE II

Enige literatuur over Hoedemaker, vooral van de zijde zijner leerlingen

Th. L. Haitjema, *Dr. Hoedemaker en onzen tijd*, 1939 (serie *Tijdseinen*); *De richtingen in de Ned. Hervormde Kerk*, 1e druk Wageningen [1934], p. 166 sqq., 2e druk Wageningen [1939], p. 142 sqq.; idem, *Het Erfgoed der Hervorming*, Wageningen [1939] (de opstellen: *Dr. Hoedemakers verdediging van een Christelijken Staat volgens Artikel xxxvi der Nederl. Geloofsbelijdenis*, p. 200 sqq. en *De Nederlandsche Hervormde Kerk als Kerk der Hervorming*, p. 235 sqq.); idem, *Nederlands Hervormd Kerkrecht*, Nijkerk 1951 p. 65 sqq.; idem, *De nieuwere geschiedenis van Neerlands Kerk der Hervorming*, 's Gravenhage 1964, p. 281 sqq. Voorts heeft *Onder Eigen Vaandel*, driemaandelijksch theologisch tijdschrift, veel materiaal gegeven, vooral in het nummer *De Doleantie herdacht* (XI, no. 3 en 4, juli 1936). Zie ook C. A. Lingbeek, *Schets van de Geschiedenis der Reorganisatiebeweging in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, Wageningen 1925; cf. van dezelfde schrijver de anecdotisch belangrijke *Herinneringen uit den tijd der Doleantie*, Leiden 1929. Betekenisvol is ook H. G. Groenewoud, *Uit het leven en werk van Dr. Ph. J. Hoedemaker*, G.K. 1937 (no. 2557 en 2558) en het zgn. Hoedemakernummer van G.K., jaargang 1939. Voor Hoedemakers z.g. 'theocratische' visie cf. G. J. J. A. Delfgauw, *De Staatsleer van Hoedemaker. Een bijdrage tot de kennis van de christelijk-historische staatsopvatting*, Kampen 1963. Ook in de dogmatisch-kerkrechtelijke uiteenzettingen van A. A. van Ruler liggen reminiscenties aan het werk van Hoedemaker, cf. b.v. zijn *Bijzonder en algemeen ambt*, Nijkerk [1952]. Zo valt ook zijn voorliefde voor het Duits-idealistische en modalistische denken over de geschiedenis op, zoals dat reeds uitkomt in de stelling, die hij aan zijn dissertatie, *De vervulling van de wet*, Nijkerk 1947, toevoegde: „In de erkenning van de geschiedenis als het werk van de Geest is het christelijk geloof verwant aan het idealisme”. Over de theologie van Van Ruler: C. Trimp, *Reformatie XXXII* (1956/1957), p. 9 sqq. en W. H. Velema, *Confrontatie met Van Ruler. Denken vanuit het einde*, Kampen 1962.

BIJLAGE III

Het lichaam van Christus als 'corporate personality'

Met de these, dat de notie van de kerk als lichaam van Christus de beslissende factor in het kerkrecht en de kerkregering is, wordt zoals in de tekst is aangetoond, aan de Schrift als allesbeslissende norm voor het kerkrecht tekort gedaan. Terecht zegt H. Bouwman: „(het) jus constituendum kan dus niet gevonden worden in de idee van de kerk , maar in de Heilige Schrift” (*Gereformeerd Kerkrecht I*, Kampen 1928, p. 2).

We menen een soortgelijke tendens als bij Hoedemaker aanwezig is, op te merken in de exegetisch-kerkrechtelijke uiteenzettingen van H. N. Ridderbos (cf. diens *Paulus*, p. 522 sqq.). Zo merkt hij met betrekking tot het kerkverband op: „De grondstructuren van de gemeente als lichaam van Christus vormen ook hier de duidelijke richtlijnen voor heel de kerk” (o.c., p. 536; zie ook zijn bijdrage in *Ex auditu verbi*, Kampen 1965, p. 194 sqq. G. C. Berkouwer volgt in zijn dogmatische studie *De zonde II*, Kampen 1960, p. 293 sqq. in sterke mate de opvatting van Ridderbos, zoals die reeds in zijn commentaar *Aan de Romeinen*, Kampen 1959 was voorgedragen. Bij Ridderbos is dan beslissend de opvatting van het lichaam van Christus als een 'corporate personality', een gedachte die is ontleend aan de godsdienst-historische opvattingen van Wheeler Robinson e.a. (cf. *Paulus*, p. 33 et passim) en die o.i. niet zo heel ver af staat van de 'organische' visie van Hoedemaker; in beide gevallen gaat het er om de kerk (evenals andere samenlevingsverbanden) tot een boven-persoonlijke grootheid te doen worden. Robinson moet dan ook wel het appèl op de persoonlijke aanspraak als bij de profeten Jeremia (31:20/30) en Ezechiël (18:2-4)¹ in tegenstelling zien met de z.i. oorspronkelijk-semitische denkwijze (cf. diens *Inspiration and Revelation in the Old Testament*, Oxford 1946, p. 71). Deze profetische uitspraken, die zich keren tegen alle verontschuldiging met een beroep op de historische samenhangen, waarin de mens staat, zijn nu juist funderend voor de strikt persoonlijke verantwoordelijkheid, ook in de kerk, waarvan de belijdenis spreekt, als ze handelt over 'het ambt der gelovigen'.

¹ Jeremia 31:29/30: „In die dagen zal men niet meer zeggen: De vaders hebben onrijpe druiven gegeten en de tanden der kinderen zijn sleet geworden. Maar ieder zal om zijn eigen ongerechtigheid sterven; ieder die onrijpe druiven eet, diens tanden zullen sleet worden”.

Ez. 18:2-4: „Hoe komt gij er toch toe, dit spreekwoord te gebruiken in het land Israëls: de vaders hebben onrijpe druiven gegeten en de tanden der kinderen zijn sleet geworden? Zo waar Ik leef, luidt het woord van den Here HERE, gij zult dit spreekwoord in Israël niet meer gebruiken. Zie, alle zielen zijn van Mij, zowel de ziel van den vader als die van den zoon zijn van Mij: de ziel die zondigt, die zal sterven”.

Robinson rekent hierbij ook Deut. 24:16: „De vaders zullen niet om hun kinderen ter dood gebracht worden; ook zullen de kinderen niet om hun vaders ter dood gebracht worden”, waarbij genoteerd moet worden, dat hij Deuteronomium in de 7e eeuw v. Chr. plaatst. Het evolutionistisch schema, waarmee hij de geschiedenis van Israël reconstrueert, wordt hier duidelijk zichtbaar.

Holwerda, *Dictaten I, Historia Revelationis*, 1e afl., Kampen 1954, p. 76 is van oordeel, dat de vergelijkende godsdienstwetenschap ons inzonderheid ook op het punt van de samenhangen in het menselijk geslacht de verwantschap tussen de bijbel en de primitieve religies heeft leren kennen. 'Verwantschap', meer niet. Op dezelfde plaats waarschuwt de auteur tegen een onkritisch verwerken van de resultaten der vergelijkende godsdienstwetenschap, omdat hier een evolutionistische visie op de geschiedenis zich uitwerkt, cf. de hier boven genoemde spanning bij Robinson tussen 'corporate personality' in de primitieve religie en de persoonlijke aansprakelijkheid bij de profeten. Elders blijkt Holwerda dan ook niet zonder meer de idee van de 'corporate personality' te willen accepteren, cf. *Dictaten I, Historia Revelationis*, 2e afl., Kampen 1961, p. 187, waar hij opkomt tegen de bewering van Robinson, dat de hoge vlucht van de ethiek in Israël samenhangt met de klare conceptie van de persoonlijkheid. „Eigenlijk ligt de ethiek dan ook niet eens verankerd in de idee van de 'corporate personality', want die is gemeen-semitisch, en toch kon de ethiek daar geen wortel schieten. . . . In die idee van de 'corporate personality' zat ook bij de heidenen nog een rest van erkenning van de door God gelegde verbanden. . . . Maar met die idee zonder meer komt men nimmer tot ethiek; ze kan ook leiden tot volkomen ethische afbraak (vgl. de Nazi-idee van bloed en bodem, waarin heel wat 'corporate personality' zat! De ethiek is dus gebaseerd niet in de idee van de 'corporate personality', doch in de realiteit van de verlossing". Holwerda spreekt zelf graag van 'historische eenheid' of 'historische identiteit', *Dictaten III, Exegese O.T.*, 1e afl., Kampen 1957, p. 43 (op Deut. 1:30).

Voor ons is de grote vraag, of een godsdiensthistorisch en sociologisch gegeven, hoe vruchtbaar ook voor de exegese, ooit bij machte zal zijn de *unieke* relatie tussen Christus en zijn volk uitputtend te verklaren. Het evangelie heeft zijn eigen categorieën, die ten diepste niet door de vergelijkende godsdienstwetenschap of door de kennis van sociologische structuren ontraadseld worden, maar van waaruit eerst recht de samenhangen in het menselijk leven en de menselijke geschiedenis in het vizier kunnen komen en dat tegen alle individualisme en tegen alle collectivisme. We worden daarom ook bijzonder argwanend, wanneer Ridderbos schrijft over „de . . . heel een volk of samenlevingverband representerende figuur van de stamvader of leider of koning of woordvoerder”, die Paulus ook ziet in Christus in zijn verhouding tot de zijnen en van waaruit het „allen-in-Eén” en het „met Christus (sterven enz.)” verklaard moet worden (*Paulus*, p. 60). Waar is hier de *grens* met een onbijbels collectivisme, dat zowel kerkelijk als politiek en maatschappelijk het einde van 'de vrijheid van de christenmens' betekent? Komt trouwens de idee van de 'corporate personality' in de semitische wereld niet op uit een visie op de mens (de zich uitbreidende 'ziel'), die bij Paulus, als hij over de mens spreekt, niet wordt gevonden (cf. Ridderbos, *o.c.*, p. 250 sqq.)? Ging de apostel in zijn 'theologie' dan als eclecticus te werk?

Wreekt zich, dit tenslotte, hier niet het werken met de idee van een paulinische 'theologie'? Kunnen de *openbarings*-gegevens als momenten uit een 'theologie' worden benaderd en overmeesterd?

BIJLAGE IV

Facsimile van het slot van de brief, waarmee Hoedemaker afscheid
nam van het Comité ter verspreiding der beginselen
van de Confessionele Vereniging

Solidair wensefen
my alleen met Chris-
tus te zyn

Ik heb de goedkeed
mevens gaand se fry-
ven in het Hoofst
bestuur te brengen,
en myne vriende-
lyke grondtreid
jegens u en de
uweren verkeerd
te zyn

Hoedemaker

Ik heb u my hoogst
aangenaam zyn, in
dien u my copie
van de beide brieven
kost bezorgen. Ik
heb geen tyd ze
overtesefryven, en
wensef ze te hebben,
Anders mag ik de
brieven wel een dag
ter heen ontvagen?

7 April 1897